

ההבניה הקהילתית של קריית הבבא סאלי בנתיבות

יצחק דהן

תקציר

חוקרים שעסקו בתופעת התרחבות פולחן הקדושים העממי בישראל בשלהי המאה ה־20 וראשית המאה ה־21 הצביעו על כמה גורמים העומדים מאחורי התופעה: המסורת האתנית הייחודית של עדת המאמינים, זרמים היסטוריים־פוליטיים תת־קרקעיים ומאבקי מעמד־שליטה־הגמוניה ברמה הלאומית. במחקר זה אני מתמקד באתר מובחן ופופולרי – קריית הבבא סאלי שבנתיבות, ומסיט את הזרקור לעבר גורמי השפעה נוספים: (א) התרבות הפוליטית העירונית; (ב) התפתחות ספונטנית, 'מלמטה', של קהילות מורשת; (ג) יוזמות של בכירי ציבור בממשל ובעולם העסקים. נמצא כי כל השחקנים בחטיבות האמורות (שמרביתם נולדו וגדלו באזור מובחן במרוקו) חולקים תאים מרחביים נפרדים, ועדיין הכול פועלים מתוך סינרגייה (אֶגְבּוֹר) וסובבים סביב מעגל משותף – מורשת משפחת אבו־חצירא. להבדיל מהקו המרכזי שליווה בעבר מחקרים בנושא – זיהוי פולחן הקדושים עם מאמינים מְדֻלָּת העם – במקרה שלפנינו מדובר בשחקנים המגיעים מהצמרת הפוליטית, האזרחית והעסקית, ברמה הלאומית או המקומית. זאת ועוד, שלא כמו הסברים מסורתיים שרואים ביחסי הכוח, במעמד, באתניות ובשוליות הגאוגרפית והפוליטית הסיבות העיקריות לתופעה, אחשוף (דרך עיון ביוגרפי־פרשני) מקור השפעה אחר, 'אנושי' יותר: ערכים, זיכרון קולקטיבי, זהות, רגשות, חוויות ילדות, רפלקסיביות, מסורת, משפחה. הגורם האנושי הצית בעָרה פנימית והביא להתגייסות שבמידה רבה היא וולונטרית־אוֹתֶנְטִית למען חידוש וקימום המורשת.

מילות מפתח: גישה הומניסטית, הבניה מרחבית, החברה הישראלית, מורשת, מעמד בינוני־מזרחי, עיירות פיתוח, פולחן קדושים, קהילה

קריית הבבא סאלי – היסטוריה וגאוגרפיה

בארבעים השנים האחרונות נחשף הציבור המשכיל לדיון ער ותוסס על אודות תופעת התרחבות פולחן הקדושים והערצת הצדיקים בישראל. לטענתי הדיון האמור חסר משלוש סיבות: ראשית, מפני שמרכז הכובד של השיח בנושא נשען על הפרדיגמה המעמדית והאתנית (על שלל פיתוחיה) המזהה את מרבית ציבור המאמינים המזרחי עם מעמד נמוך ועם 'דת עממית', אף על פי שזה שלושה עשורים הולכת ומתרחבת שכבת המעמד

הבינוני-מזרחי¹; שנית, מפני שמה שהביא בפועל לתיעול המשאבים לתמיכה אקטיבית במסורת המקומית אינו קשור רק בנסיבות החיים או בביוגרפיה הקבוצתית, אלא נעוץ גם ובעיקר בהכרעות רצוניות שהתגבשו מכוח סיפור חיים מיוחד שנכרך עם קשיים, עם לבטים ועם דיאלוג נוקב של שחקנים נבחרים עם עצמם ועם סביבתם; שלישית, אטען כי יחידים שהכריעו והתגייסו כדי לשמר ולהנציח את המסורת הפרטיקולרית שואבים אנרגיה מהשליבים הגבוהים בסולם המוטיבציה האנושי: שייכות, זהות, הנחלת מורשת, מסורת, גאווה, אמונה, אופטימיות.

אבקש להדגים טענה זו על מקרה מסוים: קריית הבבא סאלי אשר בפאתי העיר נתיבות. אקדים סקירה תמציתית על ההיסטוריה והגאוגרפיה של המתחם המדובר.

הרב ישראל אבוחצירא (1890-1984) הידוע בכינוי 'הבבא סאלי'² היה מנהיג רוחני חשוב של יוצאי צפון אפריקה בישראל. הבבא סאלי נפטר בחורף 1984, וזמן קצר אחר כך ביקש בנו, רבי ברוך אבוחצירא, להקים מפעל הנצחה לאביו, ולשם כך ייסד את 'הקרן להנצחת הבבא סאלי זצ"ל' (להלן: עמותת ההנצחה). מכאן ואילך התפתחה בנתיבות דינמיקה מעניינת: שרים, חברי כנסת, פקידי ממשל, ראשי המועצה וחברי המועצה המקומית נתיבות, בעלי הון – הכול נקבצו ובאו לתרום כדי לקדם את מטרות העמותה, מי בממונו מי בכוח השפעתו הפוליטית. הביטוי הגאוגרפי-פיזי להתגייסות הזו הוא הקמתה ופיתוחה של קריית הבבא סאלי שבנתיבות.

בקריה שני מתחמים³ של מבני ציבור: מתחם א מתרכז סביב ציון קבר הבבא סאלי, ובשוליו פארק קק"ל ע"ש הבבא סאלי שעוד ידובר בו; מתחם ב ממוקם כ-500 מטרים מזרחה, והוא בנוי כקמפוס של מוסדות חינוך ודת. המפה בעמוד הבא מתארת באופן גס את גבולות קריית הבבא סאלי על רקע שטחה הבנוי של צפון נתיבות. מתחם א הוא הלב הפועם של הקריה; במתחם נמצא הקבר של הבבא סאלי וסביבו מערך שירותים חברתיים ולוגיסטיים שנבנו לשימוש עולי הרגל. זמן קצר אחרי פטירתו הוקם בסמיכות לקבר מבנה רב-תכליתי ובו בית כנסת, שלוחה של משרדי עמותת ההנצחה ואולם אירועים. בית הכנסת פעיל במיוחד כאשר משפחות מגיעות מכל רחבי הארץ, לרוב לטקס עלייה לתורה וחגיגת בר-מצווה במקום כה סימבולי וקדוש. לטובת אירועים אלה, וכמובן לטובת באי ההילולה, השקיעה המועצה המקומית נתיבות בפיתוח חניון ומתחם

1 אורי כהן ונסים ליאון, 'לשאלת המעמד הבינוני-מזרחי בישראל', אלפיים: כתביעת בינתחומי לעיון, הגות וספרות, 32 (2008), עמ' 83-101.

2 'בבא' במרוקאית יהודית הוא אבא. 'בבא סאלי' הוא בתרגום פשוט 'האבא המתפלל'.

3 כפי שעולה מתכתובת המופקדת אצל רשם העמותות משנת 1985, רבי ברוך אבוחצירא הוא שזים את הקמת המתחם כ'קריה'. רבי ברוך התייחס רק למתחם ב, אולם כאן אעסוק בקריית הבבא סאלי בהגדרתה הרחבה, הכוללת את שני המתחמים המופיעים במפה שבעמ' 3. מקור: רשם העמותות במשרד המשפטים, עמותה מס' 580080190.

קריית הבבא סאלי על רקע צפון העיר נתיבות, 2022⁴

אירוה בעלות כוללת של כ־60 מיליון שקלים.⁵ בשולי החניון מקובעים שולחנות יצוקי בטון שמיועדים למבקרים, אשר במסגרת העלייה לקבר נוהגים להשתתף בסעודת מצווה. בשנת 1998 נחנך בסמוך למתחם הקבר פארק קק"ל ע"ש הבבא סאלי בהשקעה כוללת של 14 מיליון שקלים.⁶ בפארק ניטעו עשרות עצי דקל⁷ ונבנה חניון אוטובוסים לטובת באי ההילולה. מתחם הקבר והחניון הסמוך נעשים פעילים במיוחד, לעתים כדי עומס קיצוני, ביום ההילולה (ד' בשבט): ההערכה היא שביום הזה פוקדים את המתחם כ־80,000 מאמינים,⁸ ובמשך השנה כולה כחצי מיליון.

מתחם ב הוא למעשה קמפוס לחינוך שבמרכזו מוסדות ברוח מורשת הבבא סאלי, המיועדים לטווח גילים רחב: גני ילדים; תלמוד תורה (מקביל לבית ספר יסודי); ישיבה קטנה (מקביל לבית ספר תיכון לבנים); כולל אברכים. בהגדרות הרשמיות, אלו מוסדות 'מוכרים שאינם רשמיים', דהיינו משרד החינוך אינו מפקח עליהם. כמו כן, במתחם בית כנסת, משרדי עמותות הקשורות למוסדות הבבא סאלי וכן ביתו של יושב ראש העמותה,

4 מקור: Google maps, עיבוד לתרשים: המחבר.

5 אמנון רבי, 'כרבע מיליון יחגגו בהילולת הבבא סאלי', חדשות, 22.1.1985.

6 מתוקף עבודתה, הקרן הקיימת לישראל מתחזקת את הפארק אחת לזמן מה, על פי מצבו התחזוקתי. כך למשל באפריל 2018 הודיעה הקרן הקיימת לישראל כי תקצה עשרה מיליון ש"ח לשיפוץ הפארק.

7 הבחירה בעצי דקל שואבת מהנוף הפיזי השולט בארץ המוצא – אזור תאפילאלת שבמרוקו.

8 בן-ארי ובילו מציינים כי בשנים מסוימות בשנות השמונים נמנו בהילולות שבנתיבות כ־150,000 עולי רגל. ראו: אייל בן-ארי ויורם בילו, 'קדוש בצומתי משמעויות: על המיתפיקציה של הבבא סאלי', בתוך: דוד אוהנה ורורט ס' ויסטריך (עורכים), מיתוס וזיכרון: גלגוליה של התודעה הישראלית, מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, ירושלים 1996, עמ' 290-303.

רבי ברוך אבוחצירא – וילה ובה יחידות אירוח המיועדות לבאים לבקש ברכה.⁹ לרשות הבנות עומד בית הספר התיכון (תיבה ג במפה) המסונף לרשת החינוך החרדית 'בית יעקב', ושמו, 'באר מרים', על שם מרים אבוחצירא – אשת הבבא סאלי¹⁰ ואימו של הפטרון רבי ברוך.

מבני הקריה כולם בולטים בסגנונם המזרחי: החלונות מקושטים; על מתחם הקבר כיפת אבן; התקרות מקומרות ופאתי הגגות עטורות קישוטים – הכול מהדהדים את שפת הארכיטקטורה המרוקאית, ובפרט של קברי מלכים וקברי קדושים מוסלמים הנפוצים במרוקו.¹¹

מסגרת החשיבה ושיטת המחקר

השאלה הנשאלת היא: מהם הכוחות והמשאבים העיקריים שהביאו להקמת הקריה כפי שתוארה? התרשים שלהלן מציע מסגרת חשיבה שתנחה אותי בבואי להשיב על השאלה. על פי התרשים, אני מציע לנתח את קריית הבבא סאלי (תיבה R) כפועל יוצא של שתי מערכות: (א) תהליכים וכוחות ברמה הגלובלית והלאומית (תיבה S); (ב) תהליכים וכוחות ברמה המקומית והפרסונלית (תיבה L). התהליכים והכוחות ברמה המקומית והפרסונלית כוללים שלושה מרכיבים: תרבות פוליטית-עירונית (C), קהילות מורשת (H) ויזומות של יחידים (I). מה שמחבר וקושר בין הגלובלי-לאומי למקומי-פרסונלי הוא מרכיב הפרשנות (חצים a, b, c). המרכיבים והקשרים הסיבתיים יפורטו ויוסברו בסקירה שלהלן.

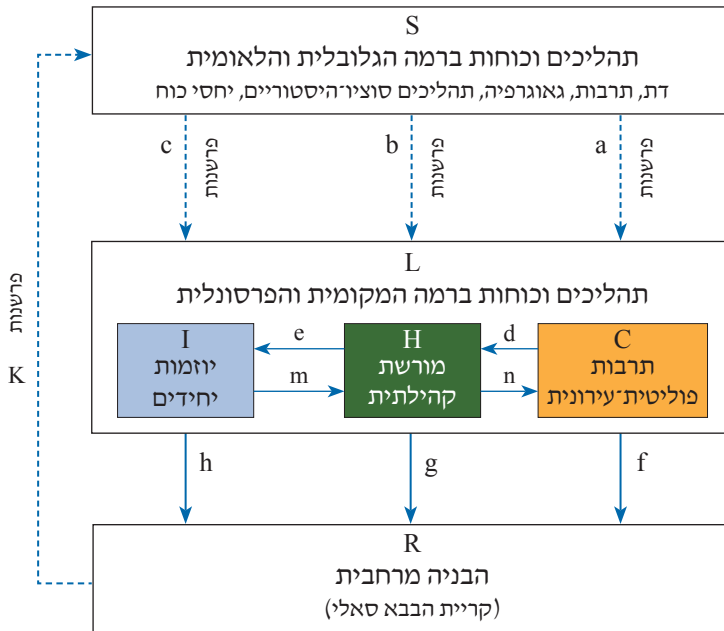
כדי לבסס את הקשר הסיבתי אבקש לחלץ את נתוני הגורמים במגוון דרכים: הסברים ברמה הגלובלית והלאומית יישענו על סקירה של מחקרים קיימים שרבים מהם עומדים לרשותנו. הסברים ברמה המקומית והפרסונלית יתבססו על ראיונות, סקרים עצמאיים נקודתיים וכן עבודה אתנוגרפית, קרי עבודת שטח המכוונת, בראש ובראשונה, לזיהוי מבנה המשמעות הפרטיקולרי הגלום במופעה המגוונים של התופעה (ראו להלן תיאור ההילולה תחת הסעיף 'קהילות מורשת'). נתוני הגורמים המקומיים והפרסונליים יתייחסו לשנים 1984-2020 – פרק הזמן שהוקמו בו אתרי ההנצחה והחל מסע ההתגייסות של כוחות ואישים למען קימום מורשת הבבא סאלי, ואבוחצירא בכלל.

9 במקור, הבבא סאלי התגורר בדירת שיכון פשוטה בנתיבות. בערוב ימיו פנו אל הרב הישיש חסידיו בעלי ההון והפצירו בו כי יעתיק מגוריו למבנה ההולם את מעמדו. תחילה הרב התנגד אך בשלב מסוים נתרצה, ובשנת 1981 שופץ המבנה בסגנון מרשים לכדי וילה.

10 הבבא סאלי היה נשוי לשלוש נשים: פרחא, 'ללה סימי' ו'ללה מארי' (מרים). הבבא ברוך הוא בנה של מרים.

11 Tal Alon-Mozes, Hadas Shadar, and Liat Vardi, 'The Poetics and the Politics of the Contemporary Sacred Place: Baba Sali's Grave Estate in Netivot, Israel', *Buildings & Landscapes: Journal of the Vernacular Architecture Forum*, 16, 2 (2009), p. 74

מסגרת החשיבה: הבניה מרחבית היא פועל יוצא של תהליכים וכוחות ברמה הגלובלית, הלאומית, המקומית, הפרסונלית והפרשנית

הכוחות המעצבים

בראייה גלובלית דומה כי מתחם הבבא סאלי נכנס לקטגוריה מוכרת בספרות הגאוגרפית והאנתרופולוגית: תופעת העלייה לרגל (pilgrimage), שבה המאמינים – בעיקר נוצרים, מוסלמים, יהודים, בודהיסטים והינדואים – פוקדים אחת לזמן מה קבר של קדוש, או אובייקט שלו הם מייחסים קדושה. המסע מתחיל במניע דתי ומסתיים בטרנספורמציה רוחנית שמכוחה מתעצם הקשר שבין המאמין ובין מורשת הקדוש.¹² לרוב, עולי הרגל מתחילים את מסעם בהכנה נפשית (היטהרות וכו'), מגיעים אל השיא – קרבה פיזית ותפילה בסמוך לאתר הקדוש, ומסיימים בהסבה לסעודה (הקרבת קרבן או סעודת מצווה).¹³ על אף הבדלים מקומיים, הריטואל דומה, והוא צפוי להשליך על העיצוב הגאוגרפי: מתפתח

Noga Collins-Kreiner, 'The Geography of Pilgrimage and Tourism: Transformations and Implications for Applied Geography', *Applied Geography*, 30, 1 (2010), pp. 153-164; 12

Ravi S. Singh and Sarah Ahmad, 'Geography of Pilgrimage with Special Reference to Islam', *Space and Culture, India*, 8, 4 (2021), pp. 7-21

Singh and Ahmad, *ibid.*, p. 10 13

מרחב הייררכי שבמרכזו האתר הקדוש, בשוליו מרחב לעולי הרגל המתפללים, ובשולי השוליים – מערך לוגיסטי שהרשויות נדרשות להקים לשם טיפוח, ויסות ובקרה של האירוע – חנוונים, אתרי ישיבה וסעודה וכו'.

זהו הסבר הגיוני, אולם הסתפקות בו פירושה התעלמות מתהליכים וגורמים ברמה הלאומית, העירונית והפרסונלית. בהיבט זה המצאי המחקרי העומד לרשותנו הוא עשיר, שכן תחום פולחן הקדושים בישראל (בפרט קריית הבבא סאלי) נחשב עמוק והניב יכול מכובד בדמות מחקרים שחשפו כמה גורמים: תרבותם של יוצאי צפון אפריקה, המתח הבינ-עדתי בישראל על מטעניו הפוליטיים, הגאוגרפיים והסוציו-היסטוריים (תיבה S בתרשים), וכן גורמים אישיים הקשורים בעולמו של המאמין. אפרט בסקירה שלהלן.

תופעת פולחן הקדושים קשורה, בראש ובראשונה, למסורת התרבותית של יהודי צפון אפריקה, שמאז המאה ה-19 תופעת הצדיק-הקדוש רווחת בה.¹⁴ לפי מסורת זו, הצדיק-הקדוש נודע בזכות מעשי הנסים שלו ובזכות ייחוסו למשפחה מכובדת. מקרב המיוחסים: הרבנים לבית אבוהצירא – שהנהיגו את יהודי תאפילאלת שבדרום מרוקו מתחילת המאה ה-19 ועד שנות השישים של המאה ה-20. תאפילאלת הוא אחד מ-16 מחוזות אדמיניסטרטיביים של מרוקו, שבאמצע המאה ה-20 (מעט לפני גל העלייה הגדול ארצה) נמנו בו כ-25,000 יהודים.¹⁵ ליוצאי תאפילאלת בישראל מסורת ייחודית ועולם תוכן ייחודי (להלן בהרחבה); רבני אבוהצירא הם עבורם הליבה הרוחנית, במונחי של שילס¹⁶ הם 'המרכז' שהכול חגים סביבו. אבי השושלת ומי שהנהיג את הקהילה במאה ה-19 היה רבי יעקב אבוהצירא (1807-1880) המכונה 'אביר יעקב', שהיה מורה הלכה, דיין ופוסק. רבי יעקב הותיר אחריו מורשת עשירה: 12 חיבורים, שעיקרם עוסקים בפירושים על התורה, בחידושים על התלמוד, במוסר, במחזור פיוטים וכן בשאלות ותשובות בענייני הלכה. מחיבוריו: **מחשוף הלבן**, **פיתוחי חותם**, **גנזי מלך**, **לבונה זכה**, **אלף בינה**, **בגדי השרד**, **דורש טוב**, **יורו משפטיך ליעקב**, **שערי ארוכה**, **מעגלי צדק**.¹⁷

יורם בילו, החוקר הבולט בתחום, הסביר את השפעת רבני אבוהצירא על קהל המאמינים באמצעות מושג המפתח שהעמיד בעבר מקס ובר – הכריזמה.¹⁸ בעבודתו על הכאריזמה ובניית המוסדות הניח ובר¹⁹ כי האישיות הכריזמטית היא אישיות שניחנה בסגולות על-אנושיות, המעניקות לה מעמד נעלה בהשוואה לבני-תמותה. לפי מסורת יהודי צפון

14 Yoram Bilu, *The Making of Saints: Contesting Sacred Ground*, University of Alabama Press, Tuscaloosa 2005

15 מאיר נזרי, **קהילות תאפילאלת/סג'למאסא: מעגל האדם**, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 2013, עמ' 40-49.

16 Edward Shils, 'Center and Periphery', in: Idem (ed.), *Center and Periphery: Essays in Macrosociology*, University of Chicago Press, Chicago 1975, pp. 3-16

17 שלמה מיארה, **גאוני משפחת אבוהצירא**, מכון מאור יצחק, חיפה 2000, עמ' שנג-שנט.

18 Bilu, *The Making of Saints*, p. 23

19 מקס ובר, **על הכאריזמה ובניית המוסדות**, מאגנס, ירושלים 1980. מבוא מאת ש"נ אייזנשטדט.

אפריקה, הצדיק־הקדוש הוא בעל כוחות רוחניים מיוחדים שאינם מתפוגגים לאחר מותו.²⁰ יתר על כן, בזכות כוח הכריזמה צאצאי הקדוש נהנים מ'זכות אבות',²¹ דהיינו זכויות יתר בהנהגה הציבורית (להלן בהרחבה). נוסף על כך, חוקרים ישראלים כורכים את מגמת התרחבות פולחן הקדושים עם תופעת 'הדת העממית' הרווחת בחוגים נרחבים בציבור המסורתי, ובפרט הצפון־אפריקאי.²² להבדיל מהדת הממסדית והרציונלית, הדת העממית נושאת בחובה יתרונות: היא איננה כבולה לכללים המקובלים בדת הממוסדת, ועל כן היא פתוחה, ספונטנית ונגישה יותר ממנה²³ – ובשל אופייה היא צפויה למשוך עוד יותר את הציבור הרחב אל הצדיק, על כל המשתמע מכך במישור הראלי.

מסורת, כריזמה, זכות אבות ודת עממית, עוצמתיות ככל שיהיו, אינן פועלות את פועלן במנותק מההקשר הסוציולוגי וההיסטורי־פוליטי. בילו מסביר כי הקמתה של מדינת ישראל ב־1948 לפי הדגם החילוני־הגמוני־מודרניסטי הכניסה את הדת, ובפרט את גרסתה העממית, לקיפאון.²⁴ בפרק הזמן שבין שנות החמישים ועד אמצע שנות השבעים, נפגעו קשות היוקרה והפופולריות של רבני אבוחצירא. על זה נוסף הווקטור המעמדי: העלייה ארצה של הרוב המכריע מיהודי צפון אפריקה הביאה לפריפריאליזציה של העולים־המאמינים שהשתלבו בתחתית המדרג התעסוקתי והגאוגרפי. אזכור כי בפרק זמן היסטורי זה נשבו בעוז רוחות המודרניזציה ויצרו שבר בקרב הקהילות המסורתיות. אבל, דווקא משום שהמודרניזציה סדקה את מוסדות הקהילה, היא 'העצימה' [ה] את המצע הפסיכולוגי, שבו צמח הצורך להיעזר בצדיקים.²⁵ השבר והפתרון התלכדו עם הנסיבות הפוליטיות והמעמדיות: בעקבות המהפך הפוליטי של 1977 וביתר שאת מאז פטירת הבבא סאלי, החל שינוי במגמה, ומאז שנות השמונים אנו עדים לרנסנס של תופעת פולחן הקדושים במרחב הציבורי, ובעיקר בפריפריה הגאוגרפית.²⁶

מלומדים נוספים הדגישו כי שינוי המגמה הוא תגובת נגד של תושבי הפריפריה למציאות שדחקה אותם ואת מסורתם לשוליים. החוקרים וינגרוד,²⁷ אלון־מוזס, שדר וורדי,²⁸ מעניקים תוקף לקשר סיבתי זה כשהם מתבוננים על קריית הבבא סאלי מנקודת

Bilu, *The Making of Saints*, pp. 24-25 20

משה שוקד, 'קבר הצדיק וזכות האבות בראי התקופה', *סוציולוגיה ישראלית*, א, 1 (1998), עמ' 39-53. 21

יורם בילו, 'דת עממית בפריפריה העירונית בישראל', בתוך: צבי צמרת, אביבה חלמיש ואסתר מאיר־גליצנשטיין (עורכים), *עיירות הפיתוח*, יד יצחק בן־צבי, ירושלים 2009, עמ' 341-350. 22

נסים ליאון, 'ביקורת ספרים: שושביני הקדושים: חולמים, מרפאות וצדיקים בספר העירוני בישראל', *סוציולוגיה ישראלית*, ח, 1 (2006), עמ' 188-190. 23

Bilu, *The Making of Saints*, pp. 24-25 24

בילו, 'דת עממית', עמ' 343. 25

Bilu, *The Making of Saints*, p. 26 26

Alex Weingrod, 'Changing Israeli Landscapes: Buildings and the Uses of the Past', 27

Cultural Anthropology, 8, 3 (1993), pp. 370-387

28 הדס שדר וליאת ורדי, 'מתחם הבבא סאלי בנתיבות כבבואה חברתית', בתוך: יעקב דיגר, גדעון כ"ץ ושלום

מבט אדריכלית. ראשית, הקריה ממוקמת בנתיבות – עיירה פריפריאלית שאוכלוסייתה ממעמד סוציו-אקונומי נמוך, שייסד ממסד המדינה בשנות החמישים והשישים, קרי בסגנון בנייה צנוע ומודרניסטי. והנה, בחלוף השנים, נמצאה העיירה משבצת עצמה בפנינים אדריכליות בסגנון דתי-מזרחי, במעין תגובת נגד. ביטוי סמלי לכך נמצא במבנה המגורים של הבבא סאלי, שכאמור עד 1981 התגורר בדירת שיכון, ומאז היה לבית מידות מפואר: 'פולחן הקדושים', שנחבא קודם לכן בדירת השיכון, נהיה מוחצן', הסבירו שדר וורדי.²⁹ תפנית זו מהדהדת אמירה עוצמתית בקנה מידה רב-דורי הטוענת מבשרת על חזרתה של הזהות היהודית-מרוקאית המסורתית למרכז הבמה; חזרתה של הגולה למדינת ישראל, זו שהיסטוריוגרפיה הרשמית שלה שללה אותה ואת סממניה הגלויים.³⁰ וינגרוד מורה כי העמדה האנטי-מסורתית של האליטה החילונית הוותיקה של ישראל לא נמוגה בעקבות תגובת הנגד המסורתית-מרוקאית: בשלהי שנות השמונים גברה הנטייה של דמויות ומוסדות מקרב האליטה להגחיך וללעוג לתופעת ה'בבאות', אולם בני העדה, המרוקאים המסורתיים, המשיכו להעצים ולבסס את הקריה כמעין 'הצהרת לגיטימיות תרבותית ופוליטית'.³¹

את ההסברים האמורים, הכורכים יחדיו מופע תרבותי עם מאבקי מעמד, כוח ושליטה, לוקח יעקובי³² צעד נוסף קדימה. בניתוחו, הנשען על תאוריה פוסט-קולוניאלית, אי אפשר להסביר את קיומה של קריית הבבא סאלי, והתופעה בכלל, בעזרת ארגו הכלים המקובל. את ההסברים הללו הוא משעבד לשאלה יסודית אחת: יחסי כוח ומאבקי שליטה. בהשפעת המלומד המרקסיסט אנטוניו גרמשי (Gramsci), הוא משתית את ניתוחו על רעיון ההגמוניה, שלפיו השלטון ההגמוני שבעבר זוהה עם מפא"י ועם יוצאי אירופה, חתר למודרניזציה ולמערכיזציה של עולי צפון אפריקה ('המהגרים' כלשונו), עד כדי 'הכחשת מזרחיותם'. על רקע ניסיון זה, הקמת קריית הבבא סאלי איננה אלא תגובת נגד של הצד האנטי-הגמוני – פרקטיקה רווחת בקרב קבוצות מדוכאות במקומות שונים בעולם.³³

רצבי (עורכים), מעבר להלכה: מסורתיות, חילוניות ותרבות העידן החדש בישראל (עיונים בתקומת ישראל, כרך נושא, 2014), עמ' 371-400.

29 שדר וורדי, שם, עמ' 389.

30 Alon-Mozes, Shadar, and Vardi, 'The Poetics and the Politics', p. 79

31 Weingrod, 'Changing Israeli Landscapes', p. 380

32 Haim Yacobi, 'The Politics of a Sacred Place: Revisiting an Israeli Developments Town', in: Liliana Gomez and Walter Van Herck (eds.), *The Sacred in the City*, Continuum International Publishing Group, London and New York 2012, pp. 208-226

33 הקו הרעיוני של יעקובי ועמיתיו מושתת על אוניברסליזציה גסה של הניתוח החברתי, מוגמה שבאופן פרדוקסלי מעקרת את המקומיות. על כך ראו: Yitzhak Dahan, 'Strategy, Local Sociology, Political Philosophy: Analysis of Strategy of Non-Governmental Organizations Under Radical Intellectual Leadership', *Nonprofit Management and Leadership*, 30, 4 (2020), pp. 613-633

אם כן, לפי הסקירה לעיל נראה כי תופעת פולחן הקדושים שהתרחבה בישראל במשך העשורים האחרונים היא תולדה של מכלול גורמים, בין השאר ובעיקר: מסורת תרבותית ותהליכים היסטוריים-פוליטיים וסוציולוגיים בקנה מידה כלל-לאומי. אלו הסברים הגיוניים, אולם בד בבד נדמה כי הם מנוסחים ניסוח מופשט מדי ונוטים לפרספקטיבה מקרו-מערכתית, כלומר מחמיצים את הרזולוציה העירונית והאישית. את החלל הזה מילאו האנתרופולוגים משה שוקד ויורם בילו שניגשו אל חקר התופעה בדרך אינדוקטיבית ותלוית הקשר אישי. שוקד³⁴ הצביע על מגמת התעצמות והתגוונות היצע הצדיקים בישראל של שנות התשעים, שבתורה יצרה מערכת מבוזרת שמינתה את התלות בין המאמין ובין הצדיק. על רקע מגמה זו, הוא מיקד את עדשת המחקר סביב דמויות מסוימות של מאמינים ואף נקב בשמם ובמקום מגוריהם. במסגרת זו, שוקד הבחין בתהליך מעניין: המאמינים מנהלים דיאלוג, משא ומתן, מול הצדיק. בהשראת האנתרופולוג ויקטור טרנר הוא המשיג את הדיאלוג כנובע ממצב שבו המאמין ניצב מול רפרטואר המותיר לו מרחב בחירה. רוצה לומר – המאמינים אינם כבולים לסכמות התרבות, ולמעשה תופעת פולחן הקדושים, על כל מה שסרוך בה, מתגבשת גם מכוח תנועה 'מלמטה למעלה' (bottom-up). בחיבורו המקיף והמרשים **שושביני הקדושים**³⁵ הציג בילו מסגרת חשיבה דומה ומורכבת. בילו התרכז בעולמם הפרטי של שלושה מאמינים מהפריפריה ('זמים', 'סוכנים', 'שושבינים'), כולם 'מחוץ לתרבות ההגמונית',³⁶ שהתקשרו עם צדיקים-קדושים נודעים, מי בחלום ומי בדמיון, ובעקבות זאת הביאו למהפך חיובי בעולמם. הוא דן בפועלם ונוקב בשמם: אברהם בן-חיים משיכון כנען בצפת, יעיש אוחנה – עובד ניקיון במועצת בית שאן ואסתר סוויסה מירוחם – כל אחד מהם 'עולם ומלואו'.³⁷ בהיותו פסיכולוג ואנתרופולוג, בילו עומד על הדיאלוג הרב-כיווני המעניין המתנהל בין המאמין, הסביבה והצדיק. על רקע מערך אינטראקציות זה, הוא מעלה על נס את משקלו הסגולי של המאמין ואת 'כושר ההתמודדות הפעילה שלו [לנצל] באופן יצירתי את הכלים התרבותיים שברשותו[ו]'.³⁸

זאת ועוד, במסגרת מיקוד עדשת המחקר סביב היחיד, בילו בוחן גם את דמותו של רבי ברוך אבוחצירא – אשר לו רלוונטיות לענייננו – שאותו הוא מחשיב למנוע הצמיחה והרוח החיה מאחורי פיתוח קריית הבבא סאלי.³⁹ שלא כמו אביו, שהיה ספון בדלת אמות של עולם הרוח והנהיג דגם צנוע של יחסי צדיק-מאמינים, בנו פעל מכוח תפיסה מודרנית-רציונלית, והעמיד מערך ארגוני משוכלל, מוחצן וראוותני המתכתב עם הרֵאליה – פוליטיקה וכסף. כדי לפאר, לעלה ולקלס את מורשת אביו, בנה הבן מערכת משומנת של כלים לתפעול

34 שוקד, 'קבר הצדיק וזכות האבות'.

35 יורם בילו, **שושביני הקדושים: חולמים, מרפאות וצדיקים בספר העירוני בישראל**, אוניברסיטת חיפה, חיפה 2005.

36 שם, עמ' 19.

37 שם, עמ' 17.

38 שם, עמ' 19.

39 Bilu, *The Making of Saints*, pp. 27-28

ארגוני: הקמת עמותה, שיווק, פרסום ומנגנון לאיסוף תרומות – הכולל מניפולציות שונות.⁴⁰ דמותה של הקריה היא אפוא גם דמות הפטרון (תרשים, חצים c, h).

במבט נוסף ורחב, נראה כי לצד מתודולוגיית האינדיווידואליזציה והסובייקטיביזציה, שוקד ובילו מדגשים מהדהדים את תפאורת הרקע – השוליות (האישית או הקבוצתית) יישובית, או שילוב של השתיים) – כגורם מרכזי בעיצוב תופעת הפולחן והנוף העירוני. בילו משתית את הקשר הסיבתי בין התנאים ובין קיום התופעה על פסיכולוגיזציה, שבאופן גס מתקיימת לפי התבנית הזו: המאמין חווה מצוקה אישית (רעיונית או חומרית); מהמצוקה עולה הצורך במנגנוני הגנה; הצורך בא על פתרונו בדמות התחברות פתאומית של המאמין לצדיק מסוים הפועל כמשענת מגוננת; והתחברות זו, עם המשאבים התרבותיים, פועלים את פועלם כריפוי אפקטיבי. בדרך דומה הוא קושר בין התופעה (פולחן הקדושים) ובין תכונות המקום – עיירות הפריפריה שבהן רווחת תופעת פולחן הקדושים – באופן הזה:

יישובים חסרי ייחוד ובעלי דימוי שלילי אשר חיפשו את הבסיס האידיאולוגי להצדקת קיומם ולגיבוש זהותם, בנו לעצמם 'מיתוס מקומי' באמצעות מערכת סמלים נאו-מסורתית וחופץ ציונית [...], על ידי יצירה או סיפוח של קברי קדושים.⁴¹

אם כן, לפי בילו, החיית פולחן הקדושים היא תגובה פסיכו-תרבותית – פיצוי על מצוקה אישית או עירונית.

לסיכום ביניים, אפשר לומר כי שפע המחקרים שהתפרסמו עד כה בתחום פולחן הקדושים בישראל מותיר בידינו היצע מגוון של הסברים. כל אחד מההסברים מתייחד במתן דגש ומשקל מסוים (על הציר שבין הכלל ובין הפרט). ועדיין, אני מבקש להדגיש את התמונה העולה עד כה: מרכז הכובד של ההסברים שנמנו מהדהד השקפה תאורטית המציבה במרכז הדיון את התנאים הסביבתיים והמעמדיים: לדעת החוקרים האמורים, השוליות – הגאוגרפית, המעמדית, הפוליטית, התרבותית, והאישית – היא גורם המפתח העומד מאחורי התופעה.

על רקע הסקירה האמורה לעיל, ומתוך התייחסות לדגשים הרעיוניים העולים ממנה, בחלק השני של העבודה בכוונתי להעמיק חקר לכדי זיהוי ומיפוי גורמי מפתח נוספים שתרמו לבנייתה של קריית הבבא סאלי, בין היתר כדי להעריך מחדש את תוקף השפעתם של ההסברים שצוינו. בחלק הבא אפנה גם אני את המבט לעבר גורמים מקומיים ואישיים פרסונליים, אולם להבדיל מההסברים שנמנו עד כה, אציג נתונים חדשים בתכלית, אשר אי אפשר לשלבם באופן רדוקטיבי במכלול הגורמים שנמנו לעיל.

40 בילו מראה כיצד באמצעות מסחור המוני קידם הבבא ברוך את המוניטין של אביו ותמרן את אמצעי התקשורת הישראליים וכן פוליטיקאים ישראלים, עד כי אלו נרתמו לתהליך בניית הכריזמה. כמו כן, בנייתו, שיטות אלו הביאו להתמרה ניכרת של רעיון הקדושה: למעשה, הם הפכו את הקדוש והקדושה למטבע עובר לסוחר, למוצר צריכה. ראו: Bilu, *ibid.*, p. 32.

41 בילו, שושביני הקדושים, עמ' 276.

קריית הבבא סאלי: כוחות ותהליכים ברמה המקומית והפרסונלית

כאמור, בחלק זה אתמקד בשלושה מרכיבים הבונים את מערכת הגורמים ברמה המקומית והפרסונלית (תיבה L בתרשים): (א) השפעת התרבות הפוליטית-העירונית (תיבה C); (ב) השפעת קהילות מורשת (תיבה H); (ג) השפעת יחידים (תיבה I). לצורך חילוץ הנתונים נעשה שימוש במגוון מקורות: סקירת מחקרים קיימים, תצפית משתתפת (participating observer), נתונים מתוך העיתונות המקומית והארצית ובעיקר ראיונות עם בעלי תפקידים נבחרים.

השפעת התרבות הפוליטית-עירונית ('חוג נתיבות')

מקור השפעה מרכזי שקידם את היעדים והאינטרסים של עמותת ההנצחה בשלב המעצב (שנות השמונים והתשעים) נמצא בדמותם של שחקני מפתח בנתיבות, שלצורך הדיון אכנה 'חוג נתיבות'. חוג חברתי זה החל מתגבש בנתיבות של שנות השישים והגיע לשיאו בשנים 1984-2014.⁴² החברים המרכזיים בחוג היו: שלום דנינו – ראש המועצה המקומית נתיבות בשנות השבעים (1969-1983), ולאחר מכן פקיד בכיר במשרד הפנים (שנות השמונים והתשעים); יוסף אבו – ראש המועצה המקומית נתיבות בשנות השמונים (1983-1989); יחיאל זוהר – ראש המועצה המקומית נתיבות (1989-הווה). חברים נוספים בחוג הם: הרב בנימין חן, שמעון אלון ואליהו אילוז – כולם חברים בעמותת ההנצחה לזכר הבבא סאלי. בשנות השמונים והתשעים סייעו חברי החוג לעמותת ההנצחה בהקצאת קרקע להקמת הקריה, מתן היתרי בנייה והטבות בתחום הארנונה.⁴⁴ חלקם סייעו ישירות לארגון ההילולה ההמונית לכבוד הבבא סאלי⁴⁵ (חץ f בתרשים). כל החברים בחוג נולדו במרוקו בין שנות הארבעים לשנות החמישים של המאה ה-20, ועלו ארצה בשנות החמישים או השישים. כולם (למעט זוהר) חובשי כיפה; יוסף אבו ובנימין חן הם בעלי הסמכה לתואר רב.

דפוסי הפעולה של 'חוג נתיבות' ינותחו בהתאם לעקרונות ולארגז הכלים של תאוריית התרבות הפוליטית. בקצרה, חוקרים המתבססים על תאוריה זו רואים במבנה המשמעות המשותף לקבוצה כלשהי (ערכים, אמונות וכו') מכניזם חברתי ייחודי ועצמאי (במונחי התרשים לעיל, התוכן של תיבה C אינו נגזר מתיבה S). באמצעות הערכים והמסורת

42 ריאיון עם אלון מאיר, פעיל פוליטי וחברתי בנתיבות, 19.10.2022, נתיבות.

43 יוסף אבו נולד בעיירה מיסור שבמרוקו שבה ריכז נכבד יחסית של מהגרים מתאפילאלת, על כך ראו: אליהו מרציאנו, דָּפְדוּ – עיר הכהנים, הספרייה הספרדית, ירושלים 2012, עמ' 60.

44 כך למשל בשנת 1988 הסתכמה השתתפות המועצה בסך של 117,000 ש"ח; בשנת 1989 – 95,000 ש"ח; בשנת 1991 – 132,000 ש"ח; בשנת 1992 – 52,000 ש"ח; בשנת 1993 – 287,000 ש"ח. ראו: מבקר המדינה, דו"ח הביקורת על השלטון המקומי, המדפיס הממשלתי, ירושלים 1995, עמ' 305-307.

45 בשנת 1985, בעת שהיה חבר מועצה, ארגן יחיאל זוהר את ההילולה הראשונה לכבוד הבבא סאלי. לדברי פעיל מקומי ההילולה זיכתה אותו בקרדיט ציבורי. מתוך ריאיון עם אלון מאיר.

המשותפת, הקבוצה קושרת (לרוב באופן לא מודע) בין עולם הרעיונות, התפיסות והפרה-קונספציות של הקבוצה, ובין הֶאָלִיָה – פוליטיקה וכינון מוסדות.⁴⁶ חברי 'חוג נתיבות' היו גאים במורשת יהודי מרוקו, וקידמו אג'נדה עירונית על-מפלגתית ומכילה שבראשה הצדיק ומורשתו, תוך כדי הצגתו כדמות קונצנזוסיאלית. ביטוי ישיר ופומבי לכך ביטא יוסף אבו בשנות השמונים: 'הבבא סאלי ובנו הפכו את נתיבות למרכז רוחני ממדרגה ראשונה בכל הארץ. לפני שבוע התכנסו כאן 300 רבנים [...] כדי לדון על תורתו של יעקב אבוחצירא אבי השושלת'.⁴⁷ למעשה, בהיותו ראש המועצה (דהיינו יושב ראש הוועדה המקומית לתכנון ולבנייה), זיהה אבו את האינטרסים של העיר נתיבות עם מורשת הבבא סאלי, שהיא עצמה מזוהה עם עמותת ההנצחה. דבריו הם בגדר הצדקה מוסרית לפעולה, והקמתה של קריית הבבא סאלי היא ביטוי מעשי לכך.

גורם נוסף שקידם את פיתוח הקריה נעוץ בעולם התפיסות הפוליטיות של 'חוג נתיבות'. ברקע הדברים אציין: במהלך שנות השבעים שימש בנו של הבבא סאלי, ברוך אבוחצירא, בתפקיד סגן ראש העיר אשקלון; בימים ההם הוא הורשע בפלילים ונשא עונש מאסר בבית סוהר. אפשר כי בחברות אחרות היה פרט ביוגרפי זה בגדר עילה להרחקת האיש מהזירה הציבורית, אך לא כאן. יוסף אבו סנגר על הבן, ונימק: 'פה ושם הייתה לו מעידה קלה. אבל סך הכול הוא הבן של הבבא סאלי, ויש לו זכות שאין לכולנו. הוא בדרך לגדולה'.⁴⁸ כאמור, 'זכות אבות' היא יסוד מפתח. לפי שוקד ודשן, 'זכות האבות' בחברה היהודית-מרוקאית פירושה כי לצאצאי המנהיגים הדתיים הנודעים במרוקו יש זכויות יתר מעצם ייחוסם המשפחתי. אל 'זכות האבות' נלוותה גם השררה, 'הזכות החוקית למלא תפקידים של מנהיגות ציבורית'.⁴⁹ כפי שאראה בהמשך, ההיגיון הזה מסביר את מעורבותו העמוקה של רבי ברוך בפוליטיקה העירונית בנתיבות.

גורם השפעה אחר נעוץ בתפיסה הפוליטית-ארגונית של חברי החוג בכל הנוגע ליחסי שלטון-חברה אזרחית. כללית, מערכות של ניהול ושל מדיניות ציבורית (לפחות בתרבות המערבית-ליברלית) מושתתות על ההנחה שבזירה החברתית והעירונית פועלים שחקנים וארגונים בעלי אינטרסים שונים, ואם מתקיים שיתוף פעולה ביניהם הרי הוא נובע מאינטרסים הדדיים, או מצורך אינסטרומנטלי. הבנה זו מקבלת משנה תוקף בעידן הנאו-ליברלי, שאלמנט הפיצול-ביזור של אינטרסים וארגונים בו מובנה, והממשל מניח

Laura A. Reese and Davia S. Cox, 'Local Culture and Governmental Change: 46
The Endurance of Culture in the Face of Structural Change', *Canadian Public
Administration*, 50, 2 (2007), pp. 245-271; Laura A. Reese and Raymond A. Rosenfeld,
'Comparative Civic Culture: The Role of Local Culture in Urban Policy-Making',
Journal of Urban Affairs, 30, 4 (2008), pp. 355-374

47 'חינוכי ממדרגה ראשונה', על המשמר, 22.1.1987.

48 שם.

49 משה שוקד ושלמה דשן, דור התמורה: שינוי והמשכיות בעולמם של יוצאי צפון אפריקה, מהדורה
מורחבת, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1999, עמ' 29-30.

ואף מעודד שיתופי פעולה בין-מגזריים, או קואליציות.⁵⁰ על בסיס הנחה זו, וכדי להבטיח הוגנות ומניעת ניגודי עניינים, הרשויות מקפידות להבחין היטב בין הדרג השלטוני, הדרג המקצועי והדרג הפרטי.

נראה כי הנחות היסוד שבבסיס מערכת חשיבה זו זרות לחברים ב'חוג נתיבות'. בפועל, בשנות השמונים והתשעים לא הייתה הפרדה ארגונית. נציגי המועצה המקומית (גוף שלטוני) יצאו ובאו במסדרונות העמותה (גוף פרטי) ולהפך:⁵¹ בימים ההם היה שלום דנינו פקיד ממונה על מחוז הדרום במשרד הפנים, ובו בזמן יושב ראש 'ועדת ההנצחה' של עמותת ההנצחה; יוסף אבו היה בתקופה מסוימת יושב ראש עמותת ההנצחה, ובאותו הזמן ראש מועצה (ובמסגרת תפקידו היה יושב ראש הוועדה המקומית לתכנון ולבנייה); יחיאל זוהר (לימים ראש המועצה המקומית), אליהו אילוז ושמעון אלון היו במחצית השנייה של שנות השמונים חברים בעמותת הבבא סאלי, ובו בזמן חברי המועצה המקומית נתיבות.⁵²

נראה כי בין המערכות הללו התקיימה הפריה הדדית ותנועה דו-סטרית. יתר על כן, על פי מנכ"ל עמותת ההנצחה וחבר החוג, הרב בנימין חן, ביתו של הבבא ברוך, שנהג להתערב בפוליטיקה המקומית כדבר שבשגרה,⁵³ היה האתר המרכזי שבו נרקחות המרקחות הפוליטיות העיקריות⁵⁴ של היישוב. שנים רבות נהגו חברי 'חוג נתיבות' לעלות לבית הבבא ברוך בכל מוצאי שבת ול'לשתות כוס תה עם נענע'.⁵⁵

נראה כי להבדיל מהיגיון הממשל העירוני (בהוראתו האמורה לעיל), ההתכנסות בין עיריית נתיבות ובין עמותת ההנצחה הושתתה על מסורת פוליטית משותפת (אם כי אפשר בהחלט ששירתה אינטרסים הדדיים): עבור כל האישים שצוינו היה הבבא סאלי דמות מופת קונצנזוסאלי, ועל כן הם ראו את מטרות עמותת ההנצחה עין בעין. מעיון היסטורי-אנתרופולוגי עולה כי המאפיינים שצוינו – אוריינטציה הייררכית חזקה, קבלת החלטות לפי מפתח שיוכי ('זכות אבות'), אי-הפרדה בין הפרטי לשלטוני – נטועים עמוק במסורת יהודי צפון אפריקה.⁵⁶ למעשה, המצפן הפוליטי – מערכת הניווט – שהדריך את

50 ראו: שלמה חסון, הסדר העירוני החדש: קואליציות ממשל בערי ישראל, מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, ירושלים 1996; Jon Pierre, *Rethinking Comparative Urban Politics: From Urban Regime Theory to Urban Governance?* Available at SSRN, <https://www.ssrn.com/index.cfm/en/>, 1909759.

51 יוסי בר-מוחא ודני דור, קדושים בע"מ: משפחת אבוהצירא – אגדה ומציאות, ספריית מעריב, אור יהודה 1995, עמ' 186.

52 שם.

53 ראו למשל 'זוהר בא לביתו של ר' ברוך וסיכם על קואליציה חדשה', עליתון: שבועון לנתיבות, אופקים ושדרות, 530 (18.8.1989).

54 ריאיון עם חן בנימין, מנכ"ל עמותת הבבא סאלי (1984-1992), 17.11.2003, נתיבות.

55 שם.

56 Harvey E. Goldberg, 'Jebel Nefusa: The Setting of the Jewish Community', in: Idem (ed.), *The Book of Mordechai, A Study of the Jews of Libya*, ISHI, Philadelphia

חברי החוג בשנות השמונים והתשעים, שואב ממרוקו של המחצית הראשונה של המאה ה־20 והמאות שקדמו לה.

השפעת קהילות מורשת

גורם מפתח נוסף שתרם, בעקיפין, לפיתוח קריית הבבא סאלי מתגלם בתופעה שהלכה וצברה תאוצה מאז שנות התשעים של המאה ה־20: התבססות והתרחבות של קהילות מורשת אבו־חצירה המפוזרות לאורכה ולרוחבה של מדינת ישראל.

נתחיל בהבחנה יסודית: בהגדרה הבסיסית, מורשת אינה זהה עם תרבות (תיבות C, H בתרשים). מורשת היא קונסטרוקציה, הבניה של ידע – נופים, ביוגרפיות, מיתוסים וגיבורי תרבות – שמעוצבת באופן סלקטיבי.⁵⁷ על פי רוב, מורשת נוצרת כאשר מתוך הקבוצה או הקהילה נולדים יזמים חברתיים או קבוצות עילית, המבקשים באופן וולונטרי לחלץ את הטוב, היפה והראוי מן ההיסטוריה הקבוצתית, באמצעות איתור וסינון אובייקטים או ערכים מן העבר הראויים להשקעת מאמצים ומשאבים למען שימורם והנחלתם לדורות הבאים (חצים d, b).⁵⁸ בשל האופי הסלקטיבי, כלומר משום שהקבוצה מסננת את החיובי והנשגב מעברה, המורשת מאחדת בין יחידים, יוצרת סולידריות עם העבר המשותף, והיא ביטוי עמוק של אנושיות.⁵⁹ זאת ועוד, להבדיל מתרבות (ותרבות פוליטית בפרט), אשר מניחה כי חברי הקבוצה הם נשאים לא־מודעים של ידע, כאן המצב שונה: את 'סל' המורשת' – מה נכנס ומה לא – בונים היזמים החברתיים בתהליך מודע של סימון וסינון. כך גם הציבור הרחב: חברי הקהילה נוהגים לבוא למופעיה המגוונים של המורשת – טקסים, הילולות, ריקודים, מוזאונים, טיולי מורשת וכו' – באופן מודע.

כפי שאראה, גם תהליך ההבניה של מורשת אבו־חצירה נעשה על פי קווי המתאר האמורים: וולונטריות, סלקטיביות ומודעות.

ברקע יש לציין את המגמה במישור הכלל־לאומי: מאז שנות השמונים, עוד ועוד בניי ובנות מהדור השני והשלישי להורים יוצאי ארצות המזרח מתלכדים סביב מורשתם, ולמעשה מבטאים גל של התחדשות אתנית־מזרחית.⁶⁰ התלכדות זו עלתה מדרגה בראשית המאה ה־21, כאשר נצפו יוזמות רבות שביקשו לכונן ולשמר את מורשתם האתנית, אם

1980, pp. 40-76; Lawrence Rosen, 'Muslims-Jewish Relations in a Moroccan City', *International Journal of Middle East Studies*, 3 (1972), pp. 435-449

Kurmo Kansa, 'Heritage as a Socio-Cultural Construct: Problems of Definition', *Baltic Journal of Art History*, 6 (2013), pp. 125-151

Ibid., pp. 147-148

Ibid., p. 148

Avi Picard, 'Like a Phoenix: The Renaissance of Sephardic/Mizrahi Identity in Israel in the 1970s and 1980s', *Israel Studies*, 22, 2 (2017), pp. 1-25; Efrat Rosen-Lapidot and Harvey E. Goldberg, 'The Triple Loci of Jewish-Maghribi Ethnicity: Voluntary Associations in Israel and in France', *The Journal of North African Studies*, 18, 1 (2013), pp. 112-130

באמצעות הקמת עמותות ואם בבניית אתרי אינטרנט ופרסומם ברשתות החברתיות.⁶¹ לדברי רוזן-לפידות וגולדברג,⁶² שהתמקדו בקהילות מורשת של יוצאי צפון אפריקה בישראל ובצרפת, התופעה מבטאת 'רנסנס של התארגנות יהודית-מוגרבית'. עוד הם ציינו עשרות רבות של ארגונים שהוקמו מאז ראשית המאה ה-21 שייעודם שימור המורשת ההיסטורית והתרבותית של הקהילה והנחלתה לדורות הבאים באמצעות תיעוד, מחקר, עריכת ימי עיון, וכו'.

מקהילות המורשת השונות, לנו עניין בקהילה מסוימת: זו שחבריה מזהים עצמם כחסידי הרבנים לבית אבוחצירא, ומרכז הכובד שלה נשען על יוצאי תאפילאלת. בישראל מפוזרות קהילות רבות מסוג זה, ולצורך הדיון אכנה אותן בראשי התיבות: קמ"א – קהילות מורשת אבוחצירא. לחברי קמ"א בישראל עולם תרבותי ייחודי, אקסקלוסיבי ועשיר מבחינת גיבורי התרבות, אוצר הגיוגרפי ורפרטואר ליטורגי. עניינים אלו יפורטו, יבוארו ויודגמו בהמשך, אך בטרם יעשה כן אציג מפה כללית הממקמת את חוגי קמ"א על רקע התשבץ הכלל-קהילתי-אתני בישראל.

חברי קמ"א מובחנים מזולתם, בעיקר בהשוואה לכמה טיפוסי זהות אתנית. הם נבדלים מהננטמעים (assimilated), דהיינו מהגרים, או בני מהגרים, המניחים למסורות ארץ מוצאם להתמוסס ולגווע לאטן. להבדיל מהם, חברי קמ"א רואים במסורת ובפולקלור שהתפתח סביב משפחת אבוחצירא עוגן בריא וראוי. לעומת זאת, שלא כמו המתבדלים בנוסח קהילות החרדים-הספרדים, הנוטים להתכנס בתוך התרבות המובלעת לעתים עד כדי שינוי כולל של אורחות חייהם, הרוב המכריע של חברי קמ"א משתלב בזרם המרכזי.⁶³ חברי קמ"א מובחנים גם לעומת קהילות מורשת שאני מכנה 'משמרים-מתעדים' – קבוצות המשקיעות מאמצים בעבודת תיעוד ושימור ארכיוני ומוזאוני, ושואפות להנציח את ההיסטוריה והמורשת של קהילת מוצאם. קהילות אלו נוטות לאינקלוסיביות ומתנהלות מול מגוון קהלים, בין השאר תיירים.⁶⁴ להבדיל מה'משמרים-מתעדים', החברים בחוגי קמ"א אינם

Nissim Leon, 'Haredism Versus Traditionalism: A New Reading of Mizrahi Religious Politics at the Start of the 21st Century', in: Guy Ben-Porat, Yariv Feniger, Dani Filc, Paula Kabalo, and Julia Mirsk (eds.), *Routledge Handbook on Contemporary Israel*, Routledge, London 2022, pp. 299-310 61

Rosen-Lapidot and Goldberg, 'The Triple Loci of Jewish-Maghribi Ethnicity' 62

בהיבט זה, נוכחותן והתרחבותן של קהילות קמ"א הוא אמנם חלק בלתי נפרד ממגמת ההתחדשות האתנית, אך למרות זאת יש להדגיש: התפתחות זו איננה תואמת לחלוטין את הגל החדש מהעשור החולף, אשר נסים ליאון (Leon 2022) מכנה 'מסורתיזם' – ניסיון אידאולוגי ומועד של המסורתיים להיבדל הן מהזהות המזרחית-רדיקלית-חילונית הן מהזהות החרדית-מזרחית. המקרה שלפנינו שונה, שכן קהילות מורשת אבוחצירא אינן מתלכדות סביב אידאולוגיה כלשהי, אלא סביב דמות. אם יש רכיב אידאולוגי הרי הוא הדגש על דמות הצדיק כאלמנט קונצנזואלי. משום כך אנו עשויים לראות באירועי ההילולות לכבוד רבני אבוחצירא נוכחות של מסורתיים לצד חובשי כיפות סרוגות, ולצדם חרדים-מזרחיים. 63

Elisa Bonacini, 'Heritage Communities, Participation and Co-creation of Cultural 64

משקיעים עמל רב במלאכה ארכיונית או מוזאונית, ודאי שאינם פונים לתיירים. המבקרים בקריית הבבא סאלי לא ימצאו 'מוזאון מבקרים' או חיזיון אורקולי המספר את סיפור חייו של הבבא סאלי. כפי שאראה, עבודתם מבטאת חיות וחיים בתוך המציאות המסורתית (להלן, הילולות) ולא מחוצה לה; במובן זה, פועלם משקף ממד 'אנושי' יותר.

האפיק המרכזי המעמיק את הגיבוש הפנים-קהילתי של חוגי קמ"א, ולמעשה משקף באופן מיטבי את עולם התוכן של חבריהן, נמצא באירועי ההילולות המגוונים הנערכים לכבוד הצדיקים-הקדושים ממשפחת אבוחצירא. אין מדובר בהילולות ההמוניות, המתקיימות ברוב עם בשעות היום ובסמוך לציון קבר הצדיק, כי אם בהילולות המתקיימות בשעות הערב, לרוב בבתי פרטיים. בקטגוריה הזו נוהגים חברי קמ"א, בכל אתר ואתר, להשתתף בהילולות לציון יום הפטירה של רבנים חשובים ממשפחת אבוחצירא: רבי דוד אבוחצירא, הבבא דו (יום ההילולה: י"ד בכסלו); רבי יצחק אבוחצירא – 'הבבא חאקי' (יום ההילולה: כ"ה באדר); רבי מסעוד אבוחצירא (יום ההילולה: י"ב באייר). ההילולות הנפוצות ביותר הן אלו הנערכות לכבודם של שניים הזוכים לדרגה הגבוהה ביותר של פופולריות: רבי יעקב אבוחצירא – אבי השושלת (יום ההילולה: כ' בטבת), והרב ישראל אבוחצירא – הבבא סאלי (יום ההילולה: ד' בשבט). בבאר שבע למשל, מדי שנה ביום ציון פטירתם של רבי יעקב ורבי ישראל, מתקיימות בו בזמן יותר מעשר הילולות בבתי פרטיים במוקדים שונים;⁶⁵ בירוחם מתקיימת ההילולה בשני מוקדים.⁶⁶ אם מדובר ביום הפטירה של יתר הרבנים, כי אז תתקיימה הילולות מצומצמות יותר, בבית אחד או בשני בתים, לכל היותר. למשל ההילולה לכבוד הרב יצחק אבוחצירא, 'הבבא חאקי' (1895-1970), נפוצה בעיר רמלה שבה שימש בתפקיד הרב הראשי בשנות החמישים והשישים.⁶⁷

ברמה הכלל-ארצית, חברי קמ"א אינם מכירים איש את רעהו: החברים בעפולה החוגגים את הילולת הבבא סאלי אינם מכירים את מקביליהם מבאר שבע. לעומת זאת, ברמה הפנים-קהילתית, חברי קמ"א מכירים איש את רעהו: מהמשפחה המורחבת, משכונת המגורים, מהשתתפות פעילה בבית הכנסת או משיעורי תורה. בסקירה שלהלן אציג ניתוח אתנוגרפי של חוג קמ"א כפי שהוא נצפה בעיר באר שבע. התיאור האתנוגרפי מבוסס על השתתפותי בכמה הילולות, במסגרת מתודת התצפית המשתתפת.

את ההילולה לכבוד הצדיק יוזם חבר קהילה וולונטרית – על פי רוב אישיות מקובלת ומבוססת כלכלית, ובדרך כלל ההילולה תתקיים בביתו הפרטי. משעה שהוכרז על כך, חברי הקהילה נערכים מבעוד מועד: מזכירים לכולם את התאריך ומתארגנים לקראת

Values: The #iziTRAVELS Sicilia Project', *Museum International*, 70, 1-2 (2018), pp. 140-153

65 ריאיון עם משה דהן, חבר פעיל בקהילות מורשת אבוחצירא, 20.9.2022, באר שבע.

66 ש.ם.

67 ש.ם.

האירוע באמצעות שיחות טלפון או קבוצות ווטסאפ. באירוע צפויים להשתתף בין עשרים לארבעים אורחים. ביום האירוע, לקראת בין הערביים וכהכנה לבוא האורחים, יתגייסו בני ובנות המשפחה לסייע: הם ירחיבו את קיבולת סלון הבית ואת שולחנות האוכל, ויתגברו את מערך הישיבה באמצעות גיוס כיסאות. האורחים מגיעים טיפין-טיפין, שואלים איש לשלומו, מתחבקים ומתנשקים כל העת, שחים זה לזה בעברית מתובלת יהודית-מרוקאית. בשלב האירוח הראשוני, יתכבדו האורחים בכוס תה עם נענע ומיני אגוזים ובוטנים, ובתוך כך יקפידו לברך על המזון בקול רם. לאחר שיגיעו לפחות מניין גברים, תתחיל תפילת ערבית; לאחריה הכול יסבו אל הסעודה. הנשים יקפידו לערוך את שולחנות האוכל באופן מזמין: שפע סלטים, פשטידות, דגים, בשר ומשקאות קלים וחריפים, הכול לפי מיטב המסורת הקולינרית המרוקאית, ובייחוד מאכלים שאופייניים ליוצאי תאפילאלת.⁶⁸ לפנים, הנשים הן שהופקדו על הכנת התבשילים, אך כיום המגמה היא להעתיק מלאכה זו ולהעבירה אל חברות הקייטרינג שצברו ניסיון בעולם התוכן הקולינרי הפרטיקולרי. בסלון הבית נוהגת הפרדה מגדרית, הן בשעת הסעודה הן ברגעים שנדרש שירות: לרוב, הנשים הן המוציאות ומביאות את מנות האוכל ומפנות את כלי האוכל.

בין מנה אחת לאחרת יקום מי מבין האורחים ויתנדב לומר 'דבר תורה'. דבר תורה הוא מוסד חברתי הנטוע עמוק במסורת היהודית-אורתודוקסית, ולו כללים ברורים; בהילולה לכבוד הצדיק, למוסד הזה תבנית ייחודית: הדרשן יפתח בדברי שבח לבעל האכסניה – מארגן ההילולה; יעבור לפרשת השבוע, ואולי ייגע בנושאים אקטואליים. בשיאו של דבר התורה יספר הדרשן סיפור נסי ופלאי המיוחס לצדיק הקדוש שהערב ציון פטירתו. הוא יספר על הנס כמי שחווה אותו ישירות או כמי ששמע עליו מכלי שני, או ממגוון המקורות ההגיוגרפיים הקיימים.⁶⁹ פעם יסופר כיצד הביא הצדיק למצב שבו נכה קם על רגליו, ופעם כיצד התממשה הבטחת הצדיק לאישה עקרה כי תיפקד בבוך זכר. לשמע הסיפור, נראים משתתפי ההילולה מהנהנים לאות הסכמה, וכך יתממש השלב המכריע והחשוב של הערב: אשרור האמונה בדבר היכולות העל-טבעיות של הצדיק-הקדוש – רכיב היסוד בדבק המלכד של הקהילה. בין מנה אחת לאחרת, ישיקו המסובים כוסות 'לחיים', והשתייה כדת אין אונס. בקבוצת המשקאות, מקום של כבוד נועד ל'מאחיה', הלוא הוא הערק בגרסה המרוקאית – משקה שסביבו סופרו סיפורי נסים והתפתח פולקלור שלם.⁷⁰

הסעודה הדשנה ודברי התורה המתובלים במאחיה, הם בעצם שלב 'התדלוק' המעורר את האורחים לקראת רגע השיא: הצטרפות בהתלהבות לשירת הפיוטים. אין מדובר

68 המאכלים המוכרים במיוחד של יוצאי תאפילאלת הם: יאפראג' – קציצות בשר מטוגנות מתובלות בסולת ומבושלות; בדיל'אן בודו – חצילים מטוגנים בגרסה ייחודית; אלמגינה – פשטידה בסיסית עם שינוי מקומי (נוסח תאפילאלת).

69 קובץ סיפורי מעשיות על הבבא סאלי, ראו למשל באתר עמותת 'אחינו'. <http://www.acheinu.co.il> (אוחזר ב-27.10.2023).

70 בר-מוחא ודור, קדושים בע"מ.

בפיוטים מהרפרטואר המזרחי הקלאסי;⁷¹ בהילולות קמ"א מככבים פיוטים המוכרים בעיקר ליוצאי תאפילאלת ומרוכזים במחזור יגל יעקב, שבו כ-180 פיוטים שכתבו רבני אבוחצירא או שנכתבו לכבודם.⁷² מהפיוטים הפופולריים בשנים האחרונות: 'אעופה אשכונה',⁷³ שכתב רבי יצחק אבוחצירא; 'יודו לך רעיוני',⁷⁴ שכתב הבבא סאלי. בקבוצת השירים שנכתבו לכבוד הרבנים נמצא דברי הלל ושבח לצדיק הקדוש, המתואר כמי שבקי בענייני ההלכה היהודית ובעולם הקבלה, ספון בעולמה של תורה וניחן בסגולות. כמה מהפיוטים שנכתבו לכבוד אבי השושלת, רבי יעקב אבוחצירא: 'אערוך מהלל ניבי',⁷⁵ שכתב רבי יעקב בן-עטר; 'אשירה נא, לכבוד מרנא', שכתב רבי יעקב אביטבול.⁷⁶ בתום ההילולה, העשויה להימשך בין שלוש לחמש שעות, מתפזרים החברים איש-איש לביתו.

לצד ההילולות במסגרת הביתית, נפוצה בשנים האחרונות תופעת ההילולות הנערכות באולמי אירועים עירוניים. התופעה מתרחשת כאשר חבר קהילה מבוסס תורם מהונו לטובת העניין. בבאר שבע למשל נוהג זה שנים רבות הבעלים של אולמי 'ארגמן' (שמוצאו ממרוקו) לתרום את האולם שבבעלותו לטובת הילולת הבבא סאלי, וכן נושא בעלויות הקייטרינג; בעליהם של אולמי 'לב' (אף הוא מוצאו ממרוקו) נוהג לתרום את האולם שבבעלותו לטובת הילולת רבי יעקב אבוחצירא ואף הוא נושא בעלויות הקייטרינג.⁷⁷ בהילולות מסוג זה רף האירוח גבוה: לאירוע מגויסת תזמורת וכן פייטנים מקצועיים. דמויות מוכרות בסוגת הפייטנים הם: אמיל זריהן, ליאור אלמליח, בני בוזגלו ורבי חיים לוק. עבור חברי קמ"א נחשבים פייטנים אלו, שהם גם הסולנים של 'התזמורת האנדלוסית',⁷⁸ לגיבורי תרבות. בהילולות כמו אלו נמצא תדיר אישי ציבור מהאליטה המקומית, הפוליטית או

71 לצורך העניין, 'הרפרטואר המזרחי הקלאסי' מתייחס לשירי הקודש הרווחים בזרם המרכזי המאגד את כלל עדות המזרח. על פי רוב מדובר בשירים בסגנון 'ירושלמי' או 'חלבי' כגון 'נגילה הללויה', 'כי אשמרה שבת', 'ישמח חתני', המושרים באירועים ומועדים מיוחדים: חגים, שבתות או שמחה משפחתית. דוגמה טיפוסית לקובץ המאגד שירים מסגנון זה ראו: אליהו גבאי (עורך), *חיבת הפיוט, הוצאת חיבה, ירושלים 1990*.

72 רבי יעקב אבוחצירא חיבר את גרעין הפיוטים של מחזור יגל יעקב אשר מתרכז בין השאר ובעיקר סביב רעיון הכמיהה לגאולת ישראל. ראו: מאיר נזרי, *היצירה הפיוטית להכמי אביחצירא, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים 2018*. עם השנים נוספו למחזור עשרות שירים שכתבו צאצאיו ומוקירי דרכו. בשנים האחרונות ערך את הקובץ חתנו של הבבא סאלי. ראו: דוד יהודיוף (עורך), *יגל יעקב, מוסדות אוהלי יעקב ותפארת ישראל, נתיבות תשמ"ז*.

73 שם, עמ' 80.

74 שם, עמ' 104.

75 שם, עמ' 199.

76 שם, עמ' 207.

77 ריאיון עם משה דהן.

78 התזמורת האנדלוסית נוסדה באשדוד בשנת 1994. מקור הלחנים של התזמורת הוא באנדלוסיה שבדרום ספרד. מרבית הלחנים התגבשו כפסיפס השואב דוגמאות מהמזרח התיכון, מהעולם הנוצרי-דתי, מהעולם המרוקאי-ברברי וכן מ'מוזיקות אחרות'. ראו: אבי עילם-אמזלג, 'לחנים ומבנים מלודיים צרפתיים בשירת יהודי מרוקו', *פעמים*, 117 (2008), עמ' 7-36.

העסקית של מדינת ישראל שיכבדו את האירוע בנוכחותם, ועל פי רוב יהיה מוצאם ממרוקן (ראו להלן: חוג הבכירים).

ממכלול החומרים שבונים את ריטואל ההילולה, נראה כי לוז עולמם של חברי קמ"א מושתת על אידאליזציה מתמשכת של העוגנים המחזיקים את הסדר הקוסמי והתרבותי בתבנית הייררכית: האל, עם ישראל, משפחה-קהילה ואבן הראשה – המנהיג הצדיק-הקדוש. נראה כי האורחים מונעים מתחושת גאווה וסיפוק רוחני, בבחינת 'אשרינו מה טוב חלקנו'. במונחי ויקטור טרנר,⁷⁹ הרושם הוא שההילולה יוצרת אחוות רעים בסגנון קומוניסטי, קרי קהילה שחבריה חווים תחושה עזה של אחווה פנים-קבוצתית.

מנקודת המבט של מחקר זה, המתמקד בתהליך הבניה מרחבית כפועל יוצא של תלות בין עולם הרעיונות והאמונות ובין הֶרְאָלִיָה, נוכחותם המתעצמת של חוגי קמ"א בישראל של המאה ה-21 מסמנת התפתחות בעלת פוטנציאל להיתרגם לכלל-מציאות פוליטית וגאוגרפית. ראשית, מפני שקהילות אלו פועלות כשלוחה המשמרת ערכים וזיכרון קולקטיבי, שמעיקרם משתלבים עם היעדים של עמותת ההנצחה (חץ g בתרשים). שנית, מפני שמכלול ערוצי הביטוי של המורשת – שפה, מוזיקה, מאכלים – מהווה הֶפְיִטוּס, דהיינו נטיות חברתיות המלכדות את החברים לקהילה בפריסה כלל-לאומית, ועשוי לייצר העדפות משותפות, כלומר לעצב מציאות מרחבית (חץ g) ותרבות פוליטית (חץ n).

חוג הבכירים

כדי שמורשת תחלחל לציבור הרחב, יש צורך בפעולת תרגום מהמישור המופשט אל המעשי – למשל התגייסות של סוכני פעולה או 'זימים חברתיים', הדואגים להטות את המשאבים, בכלל זה מנגנוני המדינה – תכנון, בנייה, מימון, בקרה ורגולציה – למען קידום היעדים של קהילת המורשת או הפעילים בפוליטיקה העירונית, או שניהם יחד.

בשדה המדובר פעלו זימים בכירים רבים. בסקירה שלהלן אעמוד על דמותם של שלושה. כולם נולדו במרוקן בין שנות הארבעים לשנות השישים של המאה ה-20, ועלו ארצה בשנות החמישים או השישים. כמו החברים ב'חוג נתיבות', אף הם גדלו על רקע המציאות ההגמונית-חילונית שבהשראת רעיון כור ההיתוך, ביקשה להתיך את זהותם לטובת ישראליות. להבדיל מהחברים ב'חוג נתיבות', הבכירים הנבחרים אינם חובשי כיפה, אך הם מנהלים אורח חיים מסורתי; הם משתתפים בהילולות השונות ומשתמשים בשפה וברפרטואר התרבותי הייחודי של קמ"א. עבורם, קהילות המורשת הן בגדר בסיס-אם – תחנת ריענון זהותית ומקור לתחזוקה שוטפת של זהות אתנית (חץ e בתרשים). כפי שאראה, התחזוקה הזו, בשילוב מקורות פנימיים-אישיים ותנאים נסיבתיים, הביאו את הבכירים לפעול באורח פרו-אקטיבי לכינון מציאות ראלית – בניית קריית הבבא סאלי הלכה למעשה (חץ h).

79 ויקטור טרנר, התהליך הטקטי: מבנה ואנטי-מבנה, רסלינג, תל אביב 2004.

ניתוח מקורות ההשראה והמשאבים הנפשיים ששימשו את הבכירים ייעשה בעזרת ארגון הכלים של הפרדיגמה הביוגרפית-פרשנית.⁸⁰ בקצרה, חוקרים המתבססים על פרדיגמה זו רואים בסיפור החיים הפרטי-אינטימי של הסובייקט, ובעיקר באופן שבו הסובייקט מספר לעצמו את סיפור חייו, רכיב מרכזי בתהליך ההבניה החברתית והמרחבית. אכן, הסוציולוגיה וההיסטוריה, כלומר הכלל, מעצבים את סיפור החיים; אבל, מכוח הפרשנות האישית, הפרט מעצב מחדש את הכלל באמצעות גיבוש עמדות ובניית מוסדות. על פי עיקרון מפתח זה, הניתוח שלהלן יתמקד בדיאלוג הפנים-סובייקטיבי, וכן בזיהוי חוטי חיבור וזיקות גומלין בין המעגל הפרטי-סובייקטיבי ובין המעגל המשפחתי, העדתי, העירוני-קהילתי. הסקירה תעסוק בשלושה בכירים, כל אחד מהם מייצג זירת כוח ייחודית: הון, שלטון ופקידות בכירה.

בקבוצת בעלי ההון פילנתרופים שונים, על פי רוב יהודים שמוצאם ממרוקו, אשר הרימו תרומה כספית לעמותת ההנצחה או למען הקמת מבנים בקריה. למשל משפחת נקש ומרציאנו,⁸¹ שמכספם נבנו בקריית הבבא סאלי מבנים בעלי חזות מרשימה, בכלל זה: בית המגורים של הבבא סאלי (לאחר פטירת הבבא סאלי, ביתו של הבבא ברוך) שנבנה בשנת 1981 כהעתק של ארמון המלך חסן במרוקו בעלות של כשני מיליון דולר,⁸² וכן המבנה הרב-תכליתי הסמוך לקבר. אתמקד בדמותו של בכיר בולט בתרומתו מהשנים האחרונות – אלי אלעזרא.

אלי אלעזרא הוא איש עסקים המתגורר באשקלון. הוא נולד בשנת 1961 בארפוד, בירת מחוז תאפילאלת שבמרוקו, ובהיותו בן שנה בלבד עלה ארצה עם הוריו ועם משפחתו ברוכת הילדים למעלות, ואחר כך עבר לאשקלון וגדל בשכונת המצוקה שמשון. בשנות השמונים ניהל פרויקטים עירוניים, ומאמצע שנות התשעים הוא איש עסקים. בשנת 2001 עשה את פריצת הדרך בחייו העסקיים כאשר רכש את חברת הנדל"ן שבבעלות המדינה – 'אפרידר'; ב-2003 רכש את חברת הליסינג 'אלבר', ובהמשך את 'הכשרה חברה לביטוח'. אלעזרא עומד כיום בראש קבוצת 'אלעזרא החזקות' ונמצא ברשימת חמש מאות עשירי ישראל.⁸³ הפעילות הפילנתרופית של אלעזרא מקיפה מגוון זירות: חברה, חינוך, דת ובריאות. אתמקד בתרומותיו למוסדות הבבא סאלי ולקהילת יוצאי תאפילאלת. אלעזרא מסרב

T. I. Vlasova and G. G. Krivtchik, 'Reception of the Biographical Method in Historical and Anthropological Studies', *Anthropological Measurements of Philosophical Research*, 13 (2018), pp. 156-165; Lynn Froggett and Prue Chamberlayne, 'Narratives of Social Enterprise: From Biography to Practice and Policy Critique', *Qualitative Social Work*, 3, 1 (2004), pp. 61-77; Yitzhak Dahan, 'Urban Distress and Political Narrative: Life Stories of Local Leaders in a Poor, Underprivileged Suburb and the Reconstruction of Urban Order', *Qualitative Social Work*, 16, 2 (2017), pp. 255-272

81 ברמוחא ודור, קרושים בע"מ, עמ' 179.

82 ש.ם.

83 אתר 'אשקלונים', 'משכונת מצוקה באשקלון לרשימת 500 העשירים בישראל', <https://27.10.2020.tinyurl.com/yzkxr3xn> (אוחזר ב-21.9.2023).

לחשוף סכומי כסף, אך מציין בגאווה את תרומתו באפיקים הללו:⁸⁴ הקמת קרן המלגות עבור הלומדים בכלל האברכים אשר בקריית הבבא סאלי; תרומות המועברות לעמותת ההנצחה ולרוב ניתנות בהילולות לזכר רבני אבוחצירא,⁸⁵ ועוד. לבד מתרומות המגיעות ישירות לעמותה ולקריה, אלעזרא תרם ועודנו תורם למוסדות המקדמים את מורשת יהודי תאפילאלת. למשל, הוא מימן את שיקום בית העלמין היהודי בארפוד והקים בתי כנסת באשקלון, אחד מהם נקרא על שם הבבא סאלי.⁸⁶

כדי להבין לעומק את המקורות הרעיוניים והנפשיים העומדים מאחורי פועלו הפילנתרופי, יש להעמיק בסיפור חייו של אלעזרא, אשר כפי שאראה, משדר גאווה רבה – גאווה במשפחה, בקהילת המוצא (יוצאי תאפילאלת), בשכונה, וכן גאווה ברבני אבוחצירא. תימוכין לכך אפשר למצוא בספרו האוטוביוגרפי **ריח הגויאבות**.⁸⁷

כבר בפרק הפתיחה מספר אלעזרא על תחושת הרצף ההיסטורי בינו ובין עברו, כאשר בשנת 2005 נסע לאחת מערי מרוקו. בימים ההם חש כאילו העיר 'זורמת בעורקי [...]'; כאילו יכולתי להתהלך ברחובותיה, להריח את הריחות להתענג על הצבעים, לשמוע את הקולות'.⁸⁸ ברכיב 'הקולות' אלעזרא מספר בערגה ובנימה נוסטלגית על אירועי שירת הפיוטים שנהגו במשפחתו בשבתות ובשמחות,⁸⁹ שהשירים המושרים בהם מרוכזים במחזור **יגל יעקב** – הייחודי ליוצאי תאפילאלת. אלעזרא גדל בישראל המודרנית של שנות השישים והשבעים, אבל הוא מבכר את 'כוחה של [ה]מסורת [...] על תפיסות אינטלקטואליות'.⁹⁰ קביעה השקפה זו איננה יונקת מפילוסופיה דתית גרדא, ולא צמחה יש מאין. למעשה, היא נטועה בצמתים ובאירועים מגוונים שבהם הצטלבו חייו הפרטיים עם עולם המשפחה-קהילה על מנהיגיה-רבניה.

כאמור, אלעזרא גדל במשפחה שבה רבני אבוחצירא היו בגדר ציר מרכזי שסביבו התנהלה הקהילה. לנוכח סביבה זו הוא נמצא מאשרר ומעצים את דמותם של רבני הקהילה, וכך הוא מעיד:

הבבא סאלי היה דמות שנשבעים במשהו יקר במיוחד. גם אותי לקח אבי ערב גיוסי [לצבא] לקבל ברכה מהבבא סאלי. זו הייתה חוויה מיוחדת במינה... נכנסנו לחדר

84 ריאיון עם אלי אלעזרא, יזם ואיש עסקים, 3.10.2022, חולון. למעשה, אין שום אזכור במרשתת או בעיתונות הכתובה המעיד על התרומות הללו. נראה כי הדבר נובע מרצונו של הפילנתרופ לתרום בסתר.

85 בהילולות המתקיימות באולמות שמחה עירוניים מתנהלות גם מכירות פומביות שהכנסותיהן קודש לעמותת ההנצחה.

86 ריאיון עם אלי אלעזרא.

87 אלי אלעזרא, **ריח הגויאבות: משכונת שמשון לפסגת שוק ההון**, ידיעות ספרים, ראשון לציון 2017, גרסה דיגיטלית.

88 שם, פסקה 58.

89 שם, פסקה 126.

90 שם, פסקה 123.

בדירת שיכון צנועה מאוד [...]. לא קשה היה להבחין באינטימיות, בקרבה, בינו לבין המשפחה שלנו [...]. לאורך המפגש הוא שם את ידו על ראשי ובירך אותי שאלך לשלום ואחזור לשלום. ההתרגשות הייתה גדולה [...]. גם את בני לקחתי בהגיעם לגיל גיוס לקבל ממנו ברכה. לאחר מותו עלינו לקברו, התפללנו ונתנו צדקה. ואני מאמין שגם בני יביאו את בניהם בבוא העת לקבל ברכה.⁹¹

נשוב אל תנאי הקונטקסט הכלל-לאומי: המפגש המדובר אירע אי שם בסוף שנות השבעים, קרי בימים שבהם המרכז הישראלי-הגמוני היה עדיין פעיל, ושימש גורם המקרין ערכים מודרניים-רציונליים (תיבה S בתרשים) אשר עמדו במתח מסוים אל מול הציבור המזרחי-מסורתי. על פניו, מפגש-מתח מעין זה עלול היה לייצר, לפחות תאורטית, משברים שבתנאים מסוימים עלולים להביא להתפרקות ולשבר. לא כך במקרה הזה. המסורתיות לא נשחקה, בין השאר משום שבחיי הנער אלעזרא נכחו דמויות מופת, בעיקר אביו וסבו – הרב שמעון חזוט. בילדותו ובנעוריו היה אלעזרא עד ישיר למפגשים בין סבו ובין הבבא סאלי – המכירים איש את רעהו מתאפילאלת – אשר הטביעו בו חותם בל יימחה. הוא מעיד:

הזיכרון החזק ביותר שלי הוא מאבא שלי: כשהוא, או סבא שלי, היו רואים את מנהיגי הקהילה ממשפחת אבוהצירא, הם מייד היו מכניסים יד לכיסם ותורמים. הבבא סאלי ביקש בצוואתו שסבא יהיה היחיד שיטפל בקבורתו, ואכן הוא טיפל בו ואחר כך הביא לכל אחד מהילדים והנכדים פיסה מהתכריכים שלו. קשה לי לתאר את עוצמתה של המתנה הזו.⁹²

כאמור, בשנת 2001 רכש אלעזרא את אפרירד – חברת נדל"ן ממשלתית בקנה מידה לאומי. אל הישורת האחרונה – תיבת המכרזים – הגיע לאחר שחווה קשיי מימון, בירוקרטיה מתישה ואכזבות מצד שותפים. ביום המכריע הגיש הצעתו, ומיד לאחר מכן ירד ברכבו מירושלים דרומה. בדרכו חזרה התקשרה אליו נציגת רשות החברות הממשלתיות ובישרה לו כי זכה במכרז. עם היוודע הבשורה המשמחת, עצר אלעזרא בנתיבות והשתטח על קבר הבבא סאלי. 'זה החיבור לשורשים שלנו',⁹³ כתב. במאי 2008 הניח אלעזרא את אבן הפינה לבית הכנסת שייבנה בשכונת אפרירד שבאשקלון ושייקרא על שם אביו, יעקב אלעזרא ז"ל, ודאג שמבנה בית הכנסת יעוצב 'בהשראת הבתים בארפוד'.⁹⁴ במעמד הנחת אבן הפינה נכח הבבא ברוך.⁹⁵

91 שם, פסקאות 120-123.

92 שם, פסקה 115.

93 שם, פסקה 438.

94 שם, פסקה 42.

95 בטי לוי, 'מלאכתם של צדיקים', 5.5.2008, <https://ashkelon.news/article/4096> (אוחזר ב-21.9.2023).

בקבוצת נציגי השלטון אפשר למנות בכירים רבים.⁹⁶ בסקירה שלהלן אתמקד בדמותו ובפועלו של שר הדתות בשנות התשעים – שמעון שטרית.

שטרית שימש בתפקיד שר הדתות בממשלת רבין השנייה (1992-1995), ובשנים 1988-2011 כיהן כחבר כנסת מטעם מפלגת העבודה. כשהיה שר הדתות הכריז ביוני 1995 כי ציון קבר הבבא סאלי הוא 'מקום קדוש'.⁹⁷ מתוקף הכרזה זו נעשה משרד הדתות שותף במימון יום ההילולה השנתי ובתחזוקת המתחם (מתחם א במפה). כמו כן, משרד הדתות בראשותו הקצה כ-150,000 שקלים לעמותת ההנצחה ולמוסדות הבבא ברוך.⁹⁸

יזמות אלו לא צמחו יש מאין. שטרית, המוכר בציבור הישראלי כחבר כנסת, שר ופרופסור למשפטים, נולד בארפוד בשנת 1946 למשפחה בת 11 נפשות. כאשר עלה ארצה עם משפחתו התגורר במעברת 'שער עלייה', ואחר כך גדל והתחנך בעיר הפיתוח טבריה. בגיל 27 קיבל דוקטורט במשפטים, ומאז 1984 הוא משמש פרופסור בפקולטה למשפטים של האוניברסיטה העברית בירושלים. הצהרותיו של שטרית ופועלו שלובים במורשת קהילתו. בריאיון מדצמבר 2020 הסביר לעיתונאי מהאתר החרדי כיכר השבת:

אני, כיליד ארפוד, העיר של רבני אבוחצירא, שהיה לי זכות גדולה, והכבוד, שכנראה זה הבטיח את ההצלחה שלי, שבבא חאקי [הרב יצחק אבוחצירא – אחיו של הבבא סאלי], זכר צדיק לברכה, הוא שמל אותי. אז אני בטוח שזה נתן לי את הכוח לעלות מהמעברה עד הצמרת הפוליטית, הכלכלית והאקדמית.⁹⁹

הדברים המרגשים לא חפים מאינטרס: בימים שנאמרו, דצמבר 2020, ניהל שטרית מסע פוליטי לטובת בחירתו לתפקיד נשיא מדינת ישראל; לשם כך ביקש אהדה בערוץ תקשורת הפונה אל הציבור החרדי ונציגיו בכנסת – הפורום הבוחר לתפקיד נשיא המדינה. יתר על כן, את הדברים אמר שטרית לערוץ תקשורת חרדי, וספק אם היה אומרם, בנוסח הזה, לערוץ תקשורת כללי-חילוני. על אף זאת, האינטרס הטבעי המסתתר מאחורי הדברים איננו גורע מהאותנטיות, שהרי שטרית הרים תרומתו למען עמותת ההנצחה ומורשת הבבא סאלי כחצי יובל לפני הריאיון המדובר.

תרומה רבת-ערך נוספת יצאה מתחת ידו של פקיד ממשל בכיר – חיים כהן. כאמור, בסוף שנות התשעים של המאה ה-20 יזמה הקרן הקיימת לישראל את הקמתו של פארק קק"ל ע"ש הבבא סאלי בסמוך למתחם הקבר בנתיבות. התכנית לא הייתה מהלך שגרתית שיזמו פקידיים עלומי שם; למעשה, היא מעולם לא עלתה על שולחנם של הפקידיים רמי

96 למשל בשנת 2017 קידם השר לפיתוח הנגב והגליל אריה דרעי (אשר נולד במרוקו), יזמה לשיפוץ כלל המבנים במתחם א של קריית הבבא סאלי (מתחם הקבר ומתחם הסועדים), בהשקעה של כ-15 מיליון ש"ח.

97 שחר אילן, 'שטרית יכריז על קבר הבבא סאלי כעל אתר קדוש', הארץ, 23.6.1995.

98 שם.

99 ישי כהן, 'מתמודד על תפקיד הנשיא: פרופסור שמעון שטרית בריאיון באולפן', דצמבר 2020, <https://www.kikar.co.il> (ראו מדקה 01:00, אוחזר ב-5.9.2022).

הדרג בירושלים. מי שהגה והניע אותה בכל כוחו היה סמנכ"ל הקרן הקיימת לישראל בשנים 1992-2004 – חיים כהן.

כהן הוא איש מפלגת הליכוד. הוא נולד בקזבלנקה שבמרוקו בשנת 1956 ועלה ארצה בהיותו פועל. כאשר הניע את יוזמתו במחצית השנייה של שנות התשעים, נתקל בקשיים ובהתנגדות מצד כמה וכמה גורמים. ביטוי מובהק לכך נמצא בדצמבר 1999 כשהעיתון ידיעות אחרונות פרסם כתבת תחקיר שבה הוצג הקשר הפסול בין המועצה המקומית נתיבות, עמותת הבבא סאלי והקרן הקיימת לישראל.¹⁰⁰ חיים כהן מצא עצמו במוקד הביקורת והסערה הציבורית. אולם, מצדו, הסערה איששה את התזה שאימץ לפני שנים:

יש אליטה במדינה, אשכנזים, שרואים הכול כשלהם. אותו עיתונאי שהשמיץ אותי לא פגע בי אלא באינטליגנציה של מאות אלפי יהודים, יוצאי צפון אפריקה שפוקדים את המקום מדי שנה [...] יש פער עצום בין האהדה העממית שזוכה הבבא סאלי לבין הייצוג המעוות, שהוא מקבל באמצעי התקשורת – תרבות שינקינאית אשכנזית.¹⁰¹

לטענת כהן, הקמת הפארק הייתה לצנינים בעיניה של התקשורת, לא בגלל הקשרים 'הפסולים' או מתווה הפרויקט, אלא מעצם הרעיון העומד מאחורי יוזמתו, שאותה הוא מגדיר 'הרמת הראש והגאווה של התרבות המרוקאית'.¹⁰² כהן מתאר בטון מריר את קבוצת העילית הישראלית ואת התנהלותה המעוותת, במסגרת מעין אוליגרכית, שבה קבוצת מיעוט שמאז ומעולם התנכרה למורשת יהודי מרוקו והציגה אותם כפרימיטיביים, ואת הבבא סאלי כדמות נלעגת וסטריאוטיפית, חולשת על מוקדי כוח רבים.

מתיאור הדברים עד הנה עולה, לכאורה, כי דעותיו ומהלכיו של כהן משקפים מקרה טיפוסי, אולי צפוי, העולה בקנה אחד עם הסברים סוציולוגיים-קולקטיביים ברוח אלו שצינו במבוא. כלומר, לנוכח המבנה החברתי שנוצר בישראל במחצית השנייה של המאה ה-20 (מרכז-פריפריה), כהן הגיב תגובת נגד: כנציג הפריפריה, בקש להעצים את קבוצתו, באמצעות האדרת גיבורי התרבות מקבוצת השייכות. דא עקא. הסבר זה מחמיץ פרט חשוב ומכריע העולה כאשר אנו צוללים לעולמו הפנימי וסיפור חייו של כהן, שכפי שאראה, ממתן את אותם הסברים סוציולוגיים-קולקטיביים והופכם לבעלי תוקף מוגבל.

חיים כהן נפטר בפתאומיות בנובמבר 2018. בריאיון עם בנו, משה כהן, עולה תמונה מעניינת ועשירה.

כאמור, כהן נולד בקזבלנקה שבמרוקו, אך למרות זאת הוא נקשר בקהילת תאפילאלת מצד רעייתו, רבקה לבית אילוז. אימה של רבקה, אסתר אילוז, נולדה וגדלה בתאפילאלת, ומסדר הקידושין של חמותו וחמיו היה הבבא סאלי.¹⁰³ זאת ועוד, מעיון מדוקדק מתגלה

100 הדס רגולסקי, מוטי גילת וצביקה טישלר, 'קק"ל כעסק להנצחת חיילים', ידיעות אחרונות, המוסף לשבת, 7.12.1999.

101 ריאיון עם חיים כהן, סמנכ"ל הקרן הקיימת לישראל (1992-2004), 10.10.2004, בית שמש.

102 שם.

103 ריאיון עם משה כהן (בנו של חיים כהן), 22.9.2022, בית שמש.

כי ההזדהות של כהן עם מורשת אבוחצירא אינה בגדר המובן מאליו, משל היה נשא פסיבי של סכמות התרבות, שכן נסיבות חייו ולחצים חברתיים שחווה לא היוו תמריץ לפועלו ולא היטיבו עם האג'נדה שביקש לקדם. נוסף ללחץ שהופעל עליו מצד נציגי האליטות הוותיקות, כהן נתון היה ללחצים מבית: בסביבתו הקרובה פעלו לפחות שני גורמים חברתיים במנוגד לעולם הערכים והאמונות שעליהם גדל. הגורם הראשון הוא עולם העסקנים הדומיננטיים והמניפולטיביים בחצרות הרבנים – תופעה שצברה תאוצה בפריפריה המזרחית של ישראל משלהי המאה ה-20¹⁰⁴ והעיקה על כהן מאוד. סיפורי המעשיות והנסים המיוחסים לרבני אבוחצירא היו ידועים עוד ממרוקו, אולם, לצדם, התפתחה בשנים האחרונות תעשייה של 'סיפורי נסים' שצצו בדמיונם של בעלי עניין ולא נועדו אלא להגדיל את גיוס התרומות ולקדם אינטרסים צרים, שאין להם ולא כלום עם מורשת הצדיק. כהן חזה במו עיניו בתופעה הזו, שרבים מקרבנותיה הם בני עדתו, אזרחים קשי-יום מקהילת המאמינים, וחווה אותה גם הוא:

מצד אחד, אבא נמשך לצדיק; מצד שני, הוא ממש תיעב את המסחרא והקומבינות. אני מתכוון למכירות פומביות שיצאו מפרופורציות, סיפורים דמיוניים, מיסטיקה תלושה. תשמע, הוא ממש היה מקבל מהם אלרגיה. זה בא מאבא שלו שהיה איש אמת. הוא ראה את הפער בין ההלכה והרוחניות למיסטיקה במובנה המניפולטיבי: היו שם 'סיפורי עלי בבא', וזה הרתיח אותו. הרוח כמעט יצאה מהמפרשים.¹⁰⁵

למרות הלחץ ומורת הרוח, כהן לא נטש. הוא נקט עמדה מורכבת והפריד את הבר מן התבן: 'הקו שאבא תמיד הדגיש היה: 'הצדיק, זה התרבות שלנו. זה אנחנו. אבל במרוקו זה היה נקי. פה זה מעורבב'.¹⁰⁶

הגורם השני שהעיק על כהן נמצא ביחס המנוכר שהפגינו חבריו למפלגה. בנעוריו התחנך כהן בתנועת הנוער בית"ר, והיה פעיל ליכוד. בשנות השמונים והתשעים היה חברם הטוב של פעילים מרכזיים בצמרת השלטון, למשל צחי הנגבי, אהוד אולמרט, דן מרידור ובני בגין. אבל, מתברר, הללו לא ישבו ביציע אוהדי הבכא סאלי. בנו מסביר:

תשמע, הם היו ממש רחוקים מכל סממן דתי. לא מניה ולא מקצתיה. זה היה בולט מאוד, והתחושה שלו הייתה שהוא לא מקבל גב ליוזמות הללו. הקו השקט שעבר שם היה: 'מה לך ולדבר הזה?' אף אחד לא הבין מאיפה בא לו, היציאה הזו עם הבכא סאלי. בעניין הזה הוא לא הרגיש בכלל שהם חברים. חוץ מכמה אנשי ליכוד מרוקאים, הוא נלחם לבד. אבל הייתה לו תחושה של צדקת הדרך.¹⁰⁷

Bilu, *The Making of Saints*, pp. 23-41 104

ריאיון עם משה כהן. 105

שם. 106

שם. 107

על אף האמור, כהן 'נלחם לבד' ונקט עמדה המאשרת את אמונותיו – מהלך שמחזק את ההערכה כי לפנינו יוזמה שמקורה פנימי-אותנטי. מקור נוסף המאשרר הערכה זו נמצא בגישת הפעולה שבה נקט במקום עבודתו – המשרדים הראשיים של הקרן הקיימת בירושלים. בנו מציין כי הנורמה בעבודת הקרן הקיימת לישראל היא כזו שהנפשות הפועלות, פקידים רמי דרג, מודעים לכך שייזום פרויקט, זה או אחר, עשוי להשיא ערך מוסף בדמות טיפוח קשרים חברתיים שעשויים להתרגם לרווח פוליטי. הבן מעיד כי לפחות במקרה דנן, היוזמה להקמת פארק הבבא סאלי הייתה מנוערת מאינטרסים צרים: 'זה היה בולט. הוא יזם וניהל עשרות פרויקטים, אבל כאן זה היה שונה. כל הזמן הייתי שומע אותו אומר: "זה לשם שמיים"¹⁰⁸.

נראה אפוא כי שלא כמו הרושם הראשוני, כהן איננו 'יהודי מרוקאי-טיפוסי', אלא מגלם דמות מורכבת הפועלת בסביבה מורכבת: יש לו סנטימנט מיוחד ליוצאי תאפילאלת, הוא קשור רגשית לאביו ולסבו; בהיותו פעיל ציבור חייו לא היו פשוטים, שכן הוא נתקל בלחצים אנטי-מורשתיים מכיוונים שונים. המתח שבין עולמו ובין הנסיבות החיצוניות הביא להתנגשות רעיונית, שבתורה הניעה רה-ארגון פרשני. המפנה הפרשני הבלתי צפוי הוא שגיבש את עמדותיו, שבסופן – הקמת פארק קק"ל ע"ש הבבא סאלי שבנתיבות. לצד תכונות אופייניות, אלעזרא, שטרית וכהן חולקים רקע ודגם פעולה דומה: כולם בני הדור השני לעולי מרוקו שטיפסו מעלה בסולם המוביליות החברתית-כלכלית, ובדרכם נתקלו בסביבה שאיננה אוהדת. למרות זאת, הם אימצו עמדה שלעתים אינה נוחה מצד המקובלות החברתית והיוקרה (לפחות מצד המילייה החברתית-מקצועית). אכן, לרשותם עמד הכוח, במובן השלטוני או הכלכלי, אבל עיקר כוחם ומעוזם נשאב ממקור אינטרינזי: 'משאבים ביוגרפיים'¹⁰⁹, דהיינו אנרגיות השואבות ממוטיבציה פנימית ומאמונה בצדקת הדרך. הבכירים, על משאביהם החומריים, הפוליטיים והביוגרפיים, הניעו מציאות חדשה המתבטאת הן במישור הפיזי: כינון קריית הבבא סאלי (חץ h בתרשים), הן בהיבט המופשט והעקיף: ביסוס מורשת אבוחצירא וכינון מעמד של גיבורי תרבות בקהילותיהם (חץ m).

מסקנות ודיון

נתיבות של המאה ה-21 היא עיר ואם בישראל: אוכלוסייתה מונה יותר מ-46,000 נפש¹¹⁰; בשטחה רבי-קומות ולצדם בנייני שיכון בסגנון מודרני שנבנו בשנות השישים והשבעים. בין אלו ואלו עומדת ניצבת בפאתי העיר שורת מבנים יוצאי דופן, בולטים בסגנונם

108 ש.ם.

109 על משאבים ביוגרפיים, ראו: Froggett and Chamberlayne, 'Narratives of Social Enterprise'

110 הנתונים נכונים ל-1.8.2022. מתוך אתר הביטוח הלאומי, <https://www.btl.gov.il/mediniyut/situation/statistics/btlstatistics.aspx?type=1&id=246>

(אוחזר ב-21.9.2023).

הדתי-מזרחי. זוהי קריית הבבא סאלי, שבלבה קבר הצדיק ואתר פולחן. מהם הכוחות והמשאבים שקידמו את בניית הקריה ועיצבו אותה?

כפי שהראיתי, מלומדים שנדרשו לשאלת פולחן הקדושים בציבור המסורתי-מזרחי בישראל ייחסו את התופעה בעיקר לכוחות ולתהליכים ברמה הלאומית. לפי הסברים אלו, בישראל של הרבע השלישי של המאה ה-20 נוצקו היסודות לכינון המבנה – מרכז-פריפריה, שיצר מתח בין שתי קבוצות מרכזיות – חילונים-הגמוניים-יוצאי אירופה לעומת מסורתיים ממוצא מזרחי. מתחים אלו פעלו כזרמים תת-קרקעיים שאצרו בחובם פוטנציאל לשחרור אנרגייה ויצירת תפנית. ואכן, משנות השמונים אפשר להבחין במעין תנועה טקטונית: 'הלוחות' החברתיים החלו נעים קמעא-קמעא מהקוטב החילוני-רציונלי לזה המסורתי-דתי-מזרחי. קריית הבבא סאלי היא קצה הקרחון, אולי הסמל של השינוי. נוסף להסברים אלו, היו שהדגישו את מקומו של היחיד-המאמין בתהליך ההבניה המרחבית והתרבותית. חוקרים שהדגישו זאת התייחסו על פי רוב ליחידים טיפוסיים המתגוררים בפריפריה, ובשל מצוקה, סיפור חיים ואמונה עזה (משולבת חזיונות, דימויים וחלומות), עשו מעשה – טיפחו להם צדיק-קדוש או בנו להם אתרי הנצחה, או שילוב של השניים. הם הפכו את הדמיוני לראלי. ברקע הסברים אלו, ביקשתי במחקר זה להפנות את הזרקור לעבר תאים חברתיים ושכבות חברתיות שטרם נחקרו, או שנעלמו מהרדאר (אולי לא במקרה): (1) התרבות הפוליטית העירונית; (2) קהילות מורשת אבוחצירא; (3) תרומת יחידים מחוג הבכירים.

ניתוח השדות הללו מורה על תמונה עשירה ומורכבת, שוודאי ממתנת את תוקף ההסברים האמורים. הנתון שצף וריחף ברקע הסקירה האמפירית הוא הדיוקן החברתי-מעמדי של שחקני המפתח, שהרימו תרומה לטובת פיתוח קריית הבבא סאלי: שמעון שטרית, חיים כהן, אלי אלעזרא, שלום דנינו, הרב בנימין חן, יוסף אבו (ועוד רבים אחרים) – כולם אינם אזרחים משולי החברה, אפילו לא מן השורה; כולם בכירי ציבור במשק ובממשל, בדרג הלאומי או המקומי. לפנינו עילית חברתית ופוליטית, שדיוקנה שונה כמעט ב-180 מעלות מדיוקן המזרחי הטיפוסי מהפריפריה. זו בהחלט עובדה רבת-משמעות, ולו מפני שלרשות החברים בקבוצה עומדים משאבים שבצורתם יוכלו להנציח ולבסס מורשת ופולחן.

לכאורה, זה מה שקרה הלכה למעשה. אולם זוהי כמעט אשליה אופטית. אשליה משום ששאלת המעמד עשויה להפוך חסרת משמעות אם אנו מתעלמים מהמטען ומהדיאלוג הפרשני של החברים לאותו מעמד. הבחינה המיקרו-סוציולוגית והביוגרפית-פרשנית מאששת קביעה זו, והיא הובילה לשרשרת המסקנות האלה:

ראשית, פועלם של השחקנים לא נבע רק מההיגיון הסוציולוגי המופשט; הוא נחצב, בין השאר, מעברם המקומי-פרטיקולרי (ולא הכלל-מזרחי): זיקתם לארץ מוצאם – תאפילאלת – תחום ההשפעה של רבני אבוחצירא. נזכיר: במשך מאות שנים התקיימה בתאפילאלת תרבות יהודית עשירה: הרבנים לבית אבוחצירא, סיפורי הנסים, הספרים שכתב הרב הנערץ רבי יעקב, ההילולות ובעיקר הפיוטים – הכול בחזקת 'פס הקול' ו'סם החיים' שליוו את צאצאי הקהילה בהגיעם ארצה, ולימים תורגמו למפעל הנצחה.

שנית, העובדה המהדהדת היא שלא כל היחידים שלהם זיקה ושורשים לתרבות המקור נרתמו ותרמו באופן גורף לטובת הנצחה וטיפוח המורשת. הביוגרפיה האתנית קבוצתית המשותפת הניעה תגובה סלקטיבית. הסלקטיביות היא פועל יוצא של יחידים שניהלו דיאלוג בין סיפור החיים האישי, הקבוצתי והכללי לאומי. העיון הביוגרפי פרשני הורה כי השחקנים השונים לא שימשו נשאים פסיביים של זיכרון או תומרנו מכוח סכמות התרבות. הכרעתם לטובת קידום יעדי עמותת הנצחה לוותה בלבטים ובמאבקים לא פשוטים: מול קבוצת השייכות, מול קבוצת ההתייחסות ומול עצמם. ממצא זה מתכנס עם הקו המתודולוגי של האנתרופולוגים שוקד ובילו (אם כי לא לחלוטין, ראו להלן) ומעיד על מודעות רפלקסיבית, שלמעשה מעצימה את תוקף ההשפעה של כוחות שאני מכנה 'הגורם האנושי'.

שלישית, כל השחקנים שהכריעו והתלכדו לטובת המשימה חשו מגויסים באופן שאי אפשר לתלות את התופעה רק בהסברים נוסח: 'פתרון למצוקה', 'תביעת לגיטימיות ציבורית', 'התרסה' ('אנחנו כאן!'), 'תגובת נגד אנטי-הגמונית' וכדומה. העיון המדוקדק חשף מוטיבציה השואבת מספרה גבוהה ביותר (במונחי Maslow) זהות, שייכות, רעיון, מסורת. למעשה, השחקנים חיפשו משמעות, מצאו אותה וקיבעו אותה בנוף. כלל הממצאים משליכים על מידת התוקף של מחקרים אחרים, ובהתאם על האופן שבו עלינו לנתח מערכות חברתיות. הביוגרפיה (האישית והקבוצתית), התרבות הפוליטית-עירונית, האופי הסלקטיבי-וולונטרי, הדיאלוג, האותנטיות, החיפוש אחר משמעות, האופטימיות, הסנטימנט, הבערה הפנימית, המודעות הרפלקסיבית – הכול בגדר מערכות חברתיות שהופעתן יוצרת תמונה עשירה ומורכבת, דומה לזו שהציגו מלומדים אחרים, אבל גם שונה ממנה. אסביר.

ראשית, הממצאים מורים על הצורך בחידוד ההבנה וההבחנה בין פריפריה ובין קהילה. אזכיר: על אף הבדלי דגשים, כל המלומדים שנזכרו בפרק המבוא נשענו, מי יותר ומי פחות, על הרעיון שתופעת פולחן הקדושים צמחה בפריפריה, דהיינו בסביבה דלה, מרוחקת מהמטרופולין העשיר, סביבה שהיחידים הפועלים בה מתלכדים, מטבע הדברים, על בסיס מעמד, צרכים, אילוצים, נסיבות או אינטרסים. למעשה, הכול חולקים הבנה שלפיה ריטואל פולחן הקדושים אמנם נושא רכיב אותנטי, אולם בהיותו מנגנון פיצוי פסיכו-חברתי, הוא מתפשט ומתכווץ בהתאם לנסיבות: הלאומיות, העירוניות או האישיותיות. ממצאי מחקר זה אינם מותירים מקום לספק: לפנינו מציאות חברתית שהתואר 'פריפריה' לא לגמרי הולם אותה, הוא אפילו מגמד אותה. לעומת זאת, התואר 'קהילה' נשמע הולם הרבה יותר. כפי שהראיתי פעם אחר פעם, שיתוף הפעולה בין השחקנים בתוך התאים החברתיים ובין התאים (חוג נתיבות, חוג הבכירים וקהילות המורשת), לא הושתת על נסיבות, צרכים, איגום משאבים, אינטרסים, התנגדות או שלילת האחר. ודאי לא על מצוקה חומרית. השותפות וההתגייסות הושתתו גם ובעיקר על ערכים משותפים, על אופטימיות, על גאווה, ומעל לכול על הרצון לרומם ולהנציח מסורת. רוצה לומר, שלא כמו עבודות המלומדים הנזכרים, אשר למעשה הניחו כי המאמינים משתמשים בדמות הקדוש ככלי לקידום אינטרסים פוליטיים

או לקידום זהות אתנית (הנחה המהדהדת את אלמנט הניכור ואולי גם את המניפולציה הרווחת בגישה המרקסיסטית), המחקר הזה מורה אחרת: השחקנים מחוברים לעשייתם מתוך רמה גבוהה של חיבור אותנטי ונשגב.

עוצמת המוטיבציה ומקורותיה מאירים גם את האופן שבו עלינו להבין את היחס בין הדרג הלאומי ובין הדרג העירוני: לפנינו השפעות גומלין בין שתי מערכות עצמאיות זו מזו (שקיומן אינו תלוי רק בזולתן) ובה בעת משפיעות זו על זו. אנסח זאת בעזרת דימוי ציורי: בישראל פועלים תאים חברתיים (מיקרו) שקיומם אינו יונק רק מצינור ההובלה של מקווה המים הגדול (מקרו) המתנקז אל הבאר השכונתית; התאים החברתיים, ברמת השכונה והעיר, אינם כלי קיבול פסיבי, הם המעיין המפכה, המייצר מורשת והתחדשות אתנית ומתמזג עם ההיסטוריה ועם המשאבים הלאומיים (חץ K בתרשים).

שנית, הקהילתיות האמורה יצרה אפקט מרשים גם בזירה שלכאורה אינה מותרת מקום לערכים, סנטימנטים ומסורת: הפוליטיקה. לכאורה, עשוי מאן שהוא לטעון כי קריית הבבא סאלי איננה אלא פועל יוצא של המשטר הנאו-ליברלי שהתפתח בישראל מאז שנות התשעים, שהביא עמו שינויים מבניים בפוליטיקה ובארגון המוסדי: הפרטה, ביזור ממשלי, עידוד יוזמות מהשטח (עמותות), ומכאן קואליציות ושיתופי פעולה. טענה אפשרית זו, הנשענת על גישה מוסדית או כלכלית-פוליטית, מניחה כי חבירה של כמה גופים למען פרויקט משותף נובעת מיחסי חליפין או מצורך פוליטי-אינסטרומנטלי. ניתוחנו הראה כי זוהי הנחה בעייתית, שכן הכללים והמוסדות החדשים שצמחו בישראל לא היו אלא שלד – חשוב אך לא מספיק – לבנייתה של קריית הבבא סאלי. הדבק שלמעשה חיבר בין השחקנים ובין הגופים השונים לכלל-קואליציה אפקטיבית נשען גם ובעיקר על הקהילה ומטעניה התרבותיים-היסטוריים. השפה, המוזיקה, הזיכרון הביוגרפי-קבוצתי, ההתלכדות ההייררכית סביב גיבורי התרבות – הכול תפקדו כשמן סמיך על גלגלי מכונה משוכללת המפיקה יוזמות פיתוח, מימון, תכניות בנייה, הקמת מוסדות והסדרים רגולטוריים.

במבט רחב, כלל המסקנות והתובנות העולות ממחקר זה מאותתות על הצורך במפנה פרדיגמטי, לא פחות, בכל הנוגע למחקר החברה. הן מציינות תמרור אזהרה ומהוות קריאת השכמה לחוקרים הנטועים במערכות הסבר שנראה כי תוקפן מוגבל (על פי רוב, גישות מבניות מהסוג הנטול ממד אנושי ותרבותי). מנגד, הן מאירות את הצורך לשלב במשוואת ההבניה החברתית (והגאוגרפית, הפוליטית, וכו') משתני הסבר השואבים מאגף חשיבה שכמעט נשכח (נכון יותר לומר: הוזנח!): מסורת ההומניזם והאידיאליזם ההיסטורי. מסורת זו מבקשת להפנות את המבט לעבר מערכות ידע לכאורה פרוכיאליות, אך למעשה הן בעלות עוצמה: לימודי קהילה, תרבות, ביוגרפיות ומנהיגות מקומית.